

Univerzita Karlova v Praze

Filozofická fakulta

Ústav hospodářských a sociálních dějin

Diplomová práce

Eva Brízová

Fenomén družstevnictví na českém venkově

Cooperative Phenomenon In The Czech Countryside

Praha 2010

vedoucí práce: Prof. PhDr. Drahomír Jančík CSc.

Prohlašuji, že jsem tuto diplomovou práci vypracovala samostatně a výhradně s použitím citovaných pramenů, literatury a dalších odborných zdrojů.

V Praze dne 6. 8. 2010

Anotace:

Předkládaná práce se zabývá proměnami družstevní formy hospodaření na českém venkově a změnami, které působení družstev zpětně přineslo do života vesnice. V popředí zájmu stojí okolnosti a důvody, které vedly tisíce lidí ke sdružení sil a účasti na společném hospodaření. Zabývá se organizační strukturou a principy, na kterých toto hospodaření stálo, a jejich proměnami v měnících se politických systémech. V neposlední řadě představuje družstevnictví jako nástroj společenských změn v teoretických úvahách politiků a národohospodářů. Pozornost je věnována významu družstevních elit v politice a využívání družstevních myšlenek pro ideologické účely. Práce se soustřeďuje na české země, pouze v záležitostech širšího kontextu poukazuje na družstevnictví v jiných oblastech. Práce je chronologicky řazena od začátků zemědělského družstevnictví v druhé polovině 19. století po únor 1948, kdy došlo k diskontinuální změně systému a následné kolektivizaci.

Klíčová slova:

zemědělství – Česko – 19. a 20. století

peněžnictví – Česko – 19. a 20. století

družstevnictví – Česko – 19. a 20. století

Abstract:

The presented study sums up transformations of cooperative farming in the Czech countryside and the changes it effects brought back into the life of the village. The circumstances and reasons that led thousands of people to force the association and joint cooperatives is at the forefront. It deals with organizational structure and principles on which this management cost, and changes in the changing political systems. Finally, it shows the cooperative management as an instrument of social change in the theoretical considerations of politicians and economists. Attention is paid to the importance of cooperative elites in politics and the use of cooperative ideas for ideological purposes. The work focuses on the Czech lands, only in matters of broader context refers to the cooperative movement in other areas. This study is chronologically arranged from the beginnings of agricultural cooperatives in the second half of the 19th century till February, 1948, when the discontinuous changing in the system and the subsequent collectivization came to a place.

Keywords:

Agriculture - Czech Republic - 19 and 20 century

banking - Czech Republic - 19 and 20 century

cooperative - Czech Republic - 19 and 20 century

OBSAH

Úvod	9
1. Myšlenka svépomoci a družstevní principy	22
1.1 anglické družstevní počátky.....	23
1.2 francouzské kořeny.....	25
1.3 německé návrhy.....	26
2. Rakouské období	29
2.1 svépomoc v českých zemích.....	29
2.2 okresní hospodářské záložny.....	29
2.3 spořitelny.....	30
2.4 družstevní svépomoc.....	34
2.5 organizace zemědělského družstevnictví... ..	40
2.5.1 družstevní svazy	40
2.5.2 družstevní stanovy	42
2.5.3 Ústřední jednota hospodářských družstev	43
2.6 motivy zakládání družstev	45
2.6.1 majetkové poměry a vlastnictví půdy	45
2.6.2 změny zemědělské výroby.....	48
2.6.3 zemědělské krize.....	53
2.7 zpracovatelská družstva a potravinářský průmysl... ..	54
2.7.1 družstevní vliv v cukrovarnictví.....	56
2.7.2 družstevní tendence v řepářství	62

2.8 vztah zemědělského družstevnictví a státu.....	66
2.8.1 právní úprava	66
2.8.2 družstevnictví v programu politických stran....	68
3. Československá republika do roku 1945	72
3.1 pozemková reforma a úloha družstevnictví	72
3.2 zemědělská výroba v Československé republice...	78
3.3 zemědělská krize a opatření proti ní	79
3.4 zemědělské družstevnictví	82
3.4.1 postup centralizace	82
3.4.2 vývojové trendy.....	86
3.4.3 nové družstevní obory	90
3.4.4 družstevní vývoj v cukrovarnictví	91
3.5 generace Brázdy	96
3.6 výuka družstevnictví	99
3.7 období okupace a Protektorátu Čechy a Morava ..	100
3.7.1 zemědělské družstevnictví	100
3.7.2 bankovní sféra	103
4. Družstevnictví po roce 1945	105
4.1 zákaz agrární strany a politika Národní fronty	105
4.2 obnova tradičního družstevnictví	107
4.2.1 podoba nového družstevnictví	108
4.3 pozemková reforma	109
4.3.1 první etapa	109

4.3.2 druhá a třetí etapa	111
4.4 socializace venkova	113
4.4.1 změna kurzu po převzetí moci komunistickou stranou	113
4.4.2 kolchozy.....	117
4.4.3 osud úvěrních družstev po únoru 1948	118
4.4.4 osud neúvěrních družstev po únoru 1948	120
4.4.5 metody kolektivizace	123
4.4.6 etapy kolektivizace	125
Závěr	127
Seznam použité literatury a pramenů	132

Fenomén družstevnictví na českém venkově

Úvod

Myšlenky hospodářské svépomoci a kooperace provázejí lidskou společnost ve všech společenských řádech. Družstevní forma hospodaření, kterou se tato práce zabývá, je realizací svépomocných myšlenek v moderní společnosti, je odlišná od hospodaření individuálního nebo státního a lze ji definovat jako dobrovolné autonomní sdružení osob, vytvořené za účelem uspokojování jejich společných hospodářských, sociálních a kulturních potřeb a cílů, a to pomocí demokraticky řízeného podniku ve společném vlastnictví. Družstva jsou založena na principu svépomoci, vlastní zodpovědnosti, demokracie, rovnosti, spravedlnosti a solidarity. Podle tradic svých zakladatelů členové družstev věří v etické hodnoty jako čestnost, otevřenost, sociální odpovědnost a péče o ostatní.¹

Družstevnictví na venkově představuje specifickou formu hospodaření ve vymezeném prostoru, oborově spjatou s veškerou rostlinnou a živočišnou výrobou i následným zpracováním produktů.² Pokusím se podchytit tento fenomén v českých zemích od nesmělých začátků do roku 1873, kdy byla v Rakousku–Uhersku přijata první zákonná úprava o společenstvech výtěžkových a hospodářských, přes obecné rozšíření, kam dospělo do první světové války, období meziválečného Československa, kdy dosáhlo největšího rozmachu a ucelené organizace, k postupné destrukci v období druhé světové války a především v době socialistického experimentu. Zatímco spodní hranice časové osy není ostrá, pohybuje se v době prvních

¹ Němcová, L., Družstevní principy a zemědělské družstevnictví, in Osudy zemědělského družstevnictví ve 20. století, Studie Slovákého muzea 7/2002, Uherské Hradiště, 2002

² Šmilauer, V., Pojem a definice zemědělství, in: Naše řeč 6, ročník 21/1937, str. 173

svépomocných spolků v 60. a 70. letech 19. století, horní hranici tvoří léta 1948-1949, kdy byla soustava zemědělského družstevnictví rozhodným způsobem změněna.

Mojí snahou je přestupovat k zemědělskému družstevnímu hnutí v komplexním pojetí toho kterého stádia družstevního vývoje, vystihnout bezprostředního vliv společenské situace. Se znalostí unifikovaných jednotných zemědělských družstev z doby po roce 1948, resp. 1949, i stávající situace v zemědělství, se nelze zcela oprostít od pohledu na družstva jako uměle vytvořené podniky hospodařící v „režii“ státu, podle státních nařízení, bez ohledu na zájmy a vůli členů. V této práci se zamýšlím nad několika aspekty spojenými se zemědělským družstevnictvím a kladu si následující otázky:

a) Jaké pohnutky a motivy vedly miliony lidí k zakládání družstev a aktivní účasti na družstevním životě? Zamýšlím se nad hospodářskými a sociálními okolnostmi, které rozvoj hnutí podněcovaly. Zajímá mne také úloha, kterou družstevnictví zaujímalo v teoretických úvahách o společenských a sociálních reformách.

b) Jakými zásadami a principy se řídila družstevní organizace? Zamýšlím se nad organizačními strukturami, které hnutí při svém vývoji vytvářelo, i nad obory, ve kterých našlo uplatnění. Dále rozebírám vliv těchto organizací na život členů.

c) Jaké bylo postavení družstev resp. družstevní organizace ve státě? Jaký postoj stát směřem k tomuto způsobu podnikání zaujímal? Zde se pokouším nalézt spojení mezi družstvy a společenskými elitami na regionální nebo státní úrovni. Dále rozebírám úlohu tohoto způsobu hospodaření ve státních reformách.

Cílem práce je vystihnout charakteristické rysy zemědělského družstevnictví v českých zemích, s ohledem na změny státních útvarů, ve kterých se nacházely, i na celospolečensky významné proměny rozlišují tři období:

a) Rakouské období, kdy české země tvořily státní útvar s Rakouskem, resp. Předlitavskem. Společenské změny v polovině 19. století vytvářejí nové hospodářské a sociální vztahy. Svépomoc, dosud zahrnutá do povinného členství v ceších, získává novou podobu v dobrovolných spolcích, které si své vzdělávací, kulturní, politické nebo jiné cíle samostatně vytyčují. Moderní svépomocné sdružování získává své první rysy, zajímavým a originálním způsobem propojuje motivy sociální s hospodářskými, aniž by jeden z nich zcela opomíjelo.

b) Československé období do roku 1945, kdy české země nejprve tvořily společný stát se Slovenskem a Podkarpatskou Ukrajinou, ale období druhé světové války přečkaly osamoceně v područí německé třetí říše. V tomto období představovalo zemědělské družstevnictví preferovaný způsob hospodaření, výrazně centralizovaný a organizačně propojený se zpracovatelským průmyslem. Po dlouhou dobu, až do působení hospodářské krize v roce 1930, mnozí předpokládali, že je „všelékem“ pro nejrůznější venkovské „neduhy“ a nedostatky.³ Přes proklamované demokratické řízení členy se zásadní rozhodnutí přesunovala do centrálních struktur, personálně propojených s politickými stranami a potažmo státní správou. Centrály získávaly významnou hospodářskou moc a chovaly se naprosto tržně, přičemž postupně opouštěly původní svépomocné principy a sociální funkce, jejichž místo přebíraly nejrůznější

³ Příklad: Zemědělská krize a družstevnictví, Brázda, XII./1931, str.15

institucionalizované školy a zařízení. Družstevnictví se stalo součástí všeobíejmájícího agrárního komplexu.

c)Československé období po roce 1945, které od předchozího neodděluje ani tak teritoriální změna, ztráta Podkarpatské Rusi, ale daleko významnější změny společenské. Společnost od prvních svobodných dnů směřovala ke kvalitativně jinému uspořádání. V obecném podvědomí převládal názor nutnosti státního plánování, jehož součástí se družstevnictví mělo stát. V prvním poválečném období došlo v zemědělském družstevnictví k velkému rozmachu na základě dřívějších zkušeností a pravidel. Otevřela se zároveň diskuze o jeho perspektívách, do kterých své náměty a názory promítali členové nebo příznivci politických stran, včetně po válce zakázané strany agrární. Rolnictvo se obávalo o svoji budoucnost v souvislosti s návrhy na zakládání výrobních družstev podle sovětského modelu společného hospodaření, i v souvislosti s narůstáním počtu státních statků, o kterých se domnívali, že jsou jejich předstupněm. Komunističtí představitelé se nejprve pokoušeli tyto obavy rozptýlit návrhy o „vlastní cestě“ k socialismu, po pevném uchopení moci v roce 1948 však poslušně podle sovětských instrukcí nastoupili cestu socializace vesnice, v rámci které skutečný družstevní systém na venkově zlikvidovali.

Pro lepší orientaci v textu a jednotnost názvosloví používám pro označení lidí, kteří v zemědělství pracují, výraz „rolník“ bez ohledu na jejich vlastnický vztah k obdělávaným pozemkům, aniž bych tím vylučovala další možné zdroje jejich obživy. Vždyť určité formě zemědělského hospodaření se věnovali zcela běžně vesničtí živnostníci i zaměstnanci v průmyslu nebo dopravě. K rolnictvu přistupují v souladu s agrární ideologií jako k jednotnému stavu.⁴

⁴ Harna, J., Lacina, V., Politické programy českého a slovenského agrárního hnutí 1899-1938, Praha 2007, str. 13

Pokud zmiňuji jeho vnitřní sociální stratifikaci, uvažuji pouze v rovině majetkové a hospodářské, nezabývám se sociálními vztahy na vesnici. Jejich význam zdůrazňuji pouze v souvislosti s politickým vývojem po roce 1945, kdy jednotlivé skupiny rolnictva byly účelově stavěny proti sobě.

Další zjednodušené označení používám pro „agrární stranu“, která podobně jako i jiné subjekty měnila svůj oficiální název. Při jejím založení v roce 1899 začal být používán název *Česká strana agrární*. Po sloučení s *Českou stranou agrární pro Moravu a Slezsko* změnil název nového subjektu na *Československá strana agrární*, v nové Československé republice, ve snaze zdůraznit svůj postoj k ní a k novému státnímu zřízení vůbec, přijali označení *Republikánská strana československého venkova*. K další změně názvu, tentokrát již konečné, došlo při sloučení s dalšími subjekty: se slovenskými politickými subjekty *Slovenská národní a rolnická strana* a *Domovina domkárov a maloročníkov* v roce 1922. Oficiální název zněl *Republikánská strana zemědělského a maloroľnického lidu*. Také pro další v textu zmíněnou politickou stranu, *Národní stranu*, používám kratší označení *staročěši*, které se vžilo po odštěpení *Národní strany svobodomyšlné* v roce 1874, dále označované jako *mladočeská strana* nebo *mladočěši*.

Terminologický problém nastává v oddělení pojmu „družstevnictví“ v západoevropském pojetí, jak se u nás vyvíjelo od druhé poloviny 19. století, od označení „družstevnictví“ pro systém výrobních družstev zaváděných u nás po únoru 1948 na základě sovětské předlohy kolchozů. Rozhodla jsem se, ve shodě s nynějším stavem historického bádání, označovat první jmenovanou formu pojmem „družstevnictví“ a druhou pojmy „socialistické družstevnictví“ nebo „komunistická družstva“, případně „kolchozy“, „jednotná zemědělská družstva“

Prameny a literatura

Současné bádání o zemědělském družstevnictví sleduje odděleně proud úvěrového družstevnictví v dějinách peněžnictví a proudy ostatní. Tím poněkud zaniká historická skutečnost, že zemědělské družstevnictví po dlouhou dobu jeho vývoje tvořila především úvěrní družstva a nebylo na ně pohlíženo jako na peněžní nebo bankovní ústavy. Úvěrní družstva stála na počátku, teprve z nich se později vyčleňovala samostatná družstva specializovaného zaměření: například družstva strojní, skladištní, elektrárenská a podobně.

Starší literatura o družstevní praxi je zpravidla dílem autorů v družstevním oboru působících a národohospodářských odborníků, neboť družstevnictví stálo ve středu pokrokových a reformních snah na venkově. Jejich práce bývají opřeny o statistické údaje nám obtížně dostupné, protože obsáhlý archiv *Ústřední jednoty hospodářských družstev* zůstává neutříděný. V této práci jsem vycházela z prací ředitelů *Ústřední jednoty hospodářských družstev* Antonína Hůlky a L.F.Dvořáka⁵, dále z práce Ludvíka Špirka *Zemědělské družstevnictví v kapitalistické a lidově demokratické ČSR*⁶, na družstevní začátky se soustřeďoval Josef Nožička⁷. O stavu a vývoji zemědělského družstevnictví vyšla zmínka i v almanachu *Dvacet let Československého zemědělství* z roku 1938 a obšírně informuje také almanach *Třicet let české zemědělské družstevní práce* vydaný

⁵ Hůlka, A., Vývoj, význam a úkoly zemědělského družstevnictví, Praha 1923;týž, Hůlka, A., Zemědělské družstevnictví, Praha 1931; Dvořák, L.,F., Družstevnictví československé, Praha 1920

⁶ Špírk, L., Zemědělské družstevnictví v kapitalistické a lidově demokratické ČSR, Praha 1959

⁷ Nožička, J., Počátky rolnického spolčování, Praha 1939;týž, Jak vznikaly naše kampeličky, Praha 1939

Ústřední jednotou roku 1928.⁸ Nověji se družstevnictví věnuje Lidmila Němcová⁹ a Ilona Bažantová. Lidmila Němcová (a kol.) vydala roku 2001 *Vybrané kapitoly z českého družstevnictví* a pravidelně publikuje dílčí studie k dějinám družstevnictví. Ilona Bažantová se zabývá dějinami ekonomického myšlení a na družstevnictví a svépomoc se zaměřila především z pohledu teorie.¹⁰ Do práce jsem zařadila také úvahy Františka Modráčka¹¹ i představy o vývoji venkovských družstev agrárních intelektuálů sdružených okolo měsíčníku *Brázda*.¹²

Pro zasazení tématu práce do širších souvislostí zemědělství jsem vycházela z prací Eduarda Reicha, mimo jiné zemědělského ekonoma, publicisty a organizátora řady aktivit spojených se zemědělským školstvím a osvětou, především z jeho nejrozsáhlejší práce *Základy organizace zemědělství Československé republiky* z roku 1934. Faktograficky velmi obsažnými jsou práce Františka Loma¹³, zemědělského odborníka a ekonoma s encyklopedickou znalostí problematiky, profesora *Vysoké školy zemědělské v Brně* a ředitele *Výzkumného ústavu zemědělské ekonomiky*. Zemědělskou ekonomikou se zabýval v době pro ni mimořádně vypjaté, přesto se mu podařilo zachovat vysokou odbornou úroveň. Vývojem

⁸ Třicet let české zemědělské, družstevní práce. Jubilejní spis Ústřední jednoty hospodářských družstev v Praze a přičleněných kampeliček a družstev, Praha 1928, Dvacet let československého zemědělství, 1918-1938, Praha 1938

⁹ Němcová, L., *Vybrané kapitoly z českého družstevnictví*, Praha 2001, dále např.: *táž, naše družstevní hnutí v letech 2. světové války*, In: *České a slovenské zemědělství v letech 2. světové války*, studie Slovákého muzea Uherské Hradiště, 1/1996, str. 49-52

¹⁰ Bažantová, I., *Družstevní a svépomocné koncepce v českém ekonomickém myšlení*, Praha 2002

¹¹ Modráček, F., *Samospráva práce*, Praha 1918; *týž, Zabrání velkostatků a jejich osídlení*, Praha 1919

¹² Kutnar, F., *Cesta selského lidu ke svobodě*, Praha 1948, *týž, Generace Brázdy*, Praha 1992, Karhan, L., *Socialismus a zemědělství*, *Brázda*, roč. X, 1929, str. 97-102

¹³ Lom, F., *Dějinný vývoj změn organizační struktury zemědělských podniků v letech 1750-1914 v Čechách*, *Vědecká práce Československého zemědělského muzea* 16, 1978; *týž, Přehled dějin zemědělské výroby v českých zemích*, Praha 1972

zemědělstvím z hlediska majetkových poměrů, technických i technologických změn se zabývá Antonín Kubačák¹⁴ v *Dějínách zemědělství v českých zemích, I. a II. díl*, přehledně také v *Dějínách hospodářství českých zemí. Od počátku industrializace do konce habsburské monarchie.*¹⁵ V souvislosti s vývojem družstevnictví po první i druhé světové válce nelze nezmínit pozemkové reformy, o nich jsem čerpala jednak z Průchových *Hospodářských a sociálních dějin Československa 1918-1992*¹⁶, dále z práce Zdeňka Kárníka *České země v éře první republiky*¹⁷. Nově se analýze prvorepublikové pozemkové reformy věnuje sborník *Československá pozemková reforma 1919-1935 a její mezinárodní souvislosti*¹⁸.

Pozemkové reformy po druhé světové válce a kolektivizace venkova provázená celkovou proměnou družstevního hospodaření je součástí širšího bádání o zemědělské politice po roce 1945. Seriózní a faktograficky cenné studie Lubomíra Slezáka o pozemkové reformě v českých zemích, osídlování pohraničí, o kolektivizaci vesnice.¹⁹ Problému kolektivizace, socialistickému družstevnictví, věnoval také řadu dílčích studií, například příspěvků k mezinárodním konferencím Slovákého muzea v Uherském Hradišti. Osudy venkova v období

¹⁴ Kubačák, A., *Dějiny zemědělství v českých zemích, I.*, Praha 1992 a II. díl Praha 1996

¹⁵ Kubačák, A., *Vývoj zemědělství*, In: Jakubec, I., Jindra, Z., *Dějiny hospodářství českých zemí. Od počátku industrializace do konce habsburské monarchie.*, Praha 2007

¹⁶ Průcha, V., a kol., *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918-1992, I.* Brno 2004 a II. díl, Praha 2009

¹⁷ Kárník, Z., *České země v éře první republiky (1918-1938)*, díl I. Vznik, budování a zlatá léta republiky (1918-1929), Praha 2003 a II. díl Československo a české země v krizi a v ohrožení (1930-1935), Praha 2002

¹⁸ *Československá pozemková reforma 1919-1935 a její mezinárodní souvislosti*, studie Slovákého muzea, Uherské Hradiště 1994

¹⁹ Slezák, L., *KSČ v boji za uskutečnění první etapy poválečné pozemkové reformy v českých zemích*, ČSČH, 1967, č.2, str. 161-188; týž, *Zemědělské osídlování pohraničí českých zemí po druhé světové válce*, Brno, 1978; týž, *Združstevněná vesnice*, Brno 1981; týž, *Viktor Stoupal a moravské cukrovarnictví*, in: *Agrární strany ve vládních a samosprávných strukturách mezi světovými válkami*, studie Slovákého muzea Uherské Hradiště 13/2008, str. 107-116, týž, *Úspěchy a prohry zemědělského družstevnictví*, in: *Osudy zemědělského družstevnictví ve 20. století*, studie Slovákého muzea Uherské Hradiště, 7/2002, str. 9-18

1945-1960 se dlouhodobě věnuje Karel Jech, těžiště jeho zájmu leží v dramatickém období padesátých let.²⁰ Práce, soubor přednášek, Antonína Václavů *Ke sporům o zemědělské družstevnictví a kolektivizaci v Československu*, Praha, 1999, zasazuje problematiku socialistických výrobních družstev do širšího rámce družstevnictví i politických souvislostí. Vývojem správy zemědělství v tomto období se věnuje Antonín Kubačák.²¹ Nově vyšel k problematice kolektivizace sborník Petra Blažka, Michala Kubálka²² *Kolektivizace venkova v Československu 1948-1960 a středoevropské souvislosti*, ve kterém najdeme studie jednotlivých autorů na základě archivních materiálů vedle výpovědí lidí kolektivizací osobně dotčených. Metoda orální historie, v rámci které jsou výpovědi pamětníků získávány, vhodně doplňuje dochované archivní materiály, protože pro dané období je obtížné získat materiály s jinými než oficiálními, KSČ schválenými, stanovisky. Přímou k situaci družstevnictví před druhou světovou válkou a po ní napsal své vzpomínky Karel Ladislav Feirabend, přední družstevní funkcionář v období první republiky, ředitel *Kooperativy*, agrární politik.²³ Problematiky združstevňování po roce 1948, rest. 1949 se zabývá také kolektivní monografie Petra Blažka, Karla Jecha a Michala Kubánka *Akce K*,²⁴ která cenným způsobem rozebírá politický rámec socialistického združstevňování, vývoj názorů na jeho provádění a postup, přípravu provedení i důvody přerušovaného a nejednotného postupu. V neposlední řadě vyšla

²⁰ Jech, K., Václavů, V., Některé problémy československého zemědělství v letech 1944-1948, in: Sborník Československá revoluce v letech 1944-1948, Praha 1966, str. 248-262; týž, Soumrak selského stavu, Praha 2001, týž, Kolektivizace a vyhánění sedkláků z půdy, Praha 2008

²¹ Kubačák, A., Vývoj správy zemědělství v českých zemích v letech 1945-1949, in: Prameny a studie 33, Ústav vědeckotechnických informací pro zemědělství, Zemědělské muzeum, Praha 1990

²² Blažek, P., Kubánek, M., (eds.), Kolektivizace venkova v Československu 1948-1960 a středoevropské souvislosti, Praha 2008 Blažek, P., Jech, K., Kubánek, M., Akce K, Praha 2010

²³ Feirabend, K.L., Zemědělské družstevnictví v Československu do roku 1952, 2007

²⁴ Blažek, P., Jech, K., Kubánek, M., Akce K, Praha 2010

v Edici dokumentů z fondů Státního ústředního archivu *Kolektivizace zemědělství*.²⁵

Jak jsem již zmínila v úvodu, úvěrní družstevnictví je dnes v centru zájmů badatelů pro oblast peněžnictví. Obecnější informace o dějinách bankovníctví jsem čerpala z kolektivního díla editovaného Františkem Vencovským *Dějiny bankovníctví v českých zemích*²⁶. Dlouhodobě se dějinám peněžnictví věnují Vlastislav Lacina²⁷ a Jan Hájek²⁸, pro tuto práci jsem vycházela z jejich knihy *Od úvěrních družstev k bankovním koncernům*. Údaje o pronikání bankovního kapitálu do cukrovarnictví, tzv. porolničování cukrovarů, jsem čerpala z jejich společné knihy Jiřího Šouši a Jiřího Novotného, *„Banka ve znamení zeleného čtyřlístku. Agrární banka 1911-1938 (1948)“*²⁹. Velmi přínosná pro mne byla disertační práce FF UK Iva Plecháčka *„Vývoj českého lidového peněžnictví“* z roku 1978, především část o spořitelnách a potom o organizačních změnách v řízení a správě těchto ústavů po roce 1948. Na specifické problémy peněžnictví na venkově ve druhé polovině 19. století upozorňuje J. Štaif.³⁰

²⁵ Edice dokumentů z fondů Státního ústředního archivu, *Zemědělské družstevnictví*, SÚA v Praze, 1995

²⁶ Vencovský, F., *Dějiny bankovníctví v českých zemích*, Praha 1999

²⁷ Lacina, V., Hájek, J., *Od úvěrních družstev k bankovním koncernům*, Praha 1999; dále Lacina, V., *K agrárním koncepcím sociální demokracie a národních socialistů v letech 1945-1948*, in: *ČSČH XVII*, 1969, str. 43-56; *týž*, *K vývoji řepářství v letech 1920-1930*, *Sociologie a historie zemědělství* 9, Praha 1973; *týž*, *Krise československého zemědělství 1928-1934*, Praha 1974

²⁸ Hájek, J., *Regionální finanční elity – institucionální řevnivost, koexistence či kooperace? Model vzájemného vztahu představitelů lokálních peněžních ústavů na příkladech z Benešovska*, in: Kubů, E., Šouša, J., (eds) *Finanční elity v českých zemích (Československu) 19. a 20. století*, Praha 2008, str. 56-75; *týž*, F. C. *Kampelík – zakladatel drobného zemědělského úvěrnictví? (Druhý život polozapomenutého obrozence)*, in: *Osobnosti agrární politiky 19. a 20. století*, studie Slovákého muzea, Uherské Hradiště 11/2006, str. 67-73

²⁹ Novotný, J., Šouša, J., *Banka ve znamení čtyřlístku. Agrární banka 1911-1938 (1948)*, Praha 1996; *týž*, *K úloze úvěrních družstev na venkově v českých zemích do 2. světové války*, in: *Osudy zemědělského družstevnictví ve 20. století*, studie Slovákého muzea, Uherské Hradiště, 7/2002, str. 99-106

³⁰ Štaif, J., *Peníze a společnost, Několik sond do vztahů mezi tradiční mentalitou a společenskou modernizací v české národní společnosti v 19. století*, in: Kubů, E., Šouša, J., *Finanční elity v českých zemích (Československu) 19. a 20. století*, str. 18-55

K bližšímu rozboru družstevního podnikání v rámci cukrovarnického průmyslu jsem se rozhodla z důvodu jeho klíčového postavení v celém zemědělskopřůmyslovém komplexu. Zároveň cukrovarnictví a s ním spojené řepářství jsou odvětví, kde se typická družstva, jako jsou například kampeličky nebo skladištní družstva, v ryzí podobě neprosadila, ale přesto zde byl družstevní fenomén přítomen. Ať již v podobě akciových společností s družstevními prvky vznikajícími v 19. století, nebo v podobě zájmových spolků řepářů přičleněných k družstevním svazům, později také jako ideový náboj „porolničovacích“ akcí. Vhodným pramenem pro období let 1922-1938 jsou Jednatelské správy *Ústředního spolku československého průmyslu cukrovarnického* interně připravované při příležitosti každoročních valných hromad. Právě tato skutečnost je pro obsah zpráv určující. Nalezneme v nich řadu statistických údajů, dokonce text kartelové smlouvy z roku 1927, ale celkové provedení je pochopitelně podřízeno snaze „pochválit“ stávající vedení a zdůraznit jeho prospěšnost před členy spolku. V protokolech schůzí předsednictva a představenstva pražského *Ústřední řepářské jednoty* nalezneme detailní informace o „porolničování“ cukrovarů ve 20. letech. Fond *Ústřední jednoty řepářů* obsahuje také bohatý výstřížkový archiv pražského ústředí, kde jsou shromážděny články se zmínkou o řepářství nebo cukrovarnictví z prvorepublikové tisku a napříč politickým spektrem.³¹ Pro přiblížení situace v cukrovarnictví od druhé poloviny 19. století jsem vycházela ze starší literatury, například z práce Václava Vilikovského (1878-1956), profesora technologie potravinářského průmyslu a příslušníka agrární strany *Dějiny zemědělského průmyslu v Československu*³², která zachycuje vývoj v cukrovarnictví až do 20. let 20. století. Na období cukerní a

³¹ Národní archiv Praha, archivní pomůcka 473/01 a 473/02, fond *Ústřední jednota řepářů 1899-1944*, 2 díly, archivní soubor 553, karton č. 345-352

³² Vilikovský, V., *Dějiny zemědělského průmyslu v Československu*, Praha 1936

řepařské krize v 80. letech v souvislosti s vyžíváním a formováním agrárního hnutí upozorňuje ve své práci také Jurij Křížek.³³ Sleduje také spojitost přílivu bankovního kapitálu do odvětví a jeho monopolizací. Cenným přínosem k dějinám vývoje řepařství a jeho krize v letech 1928-1934 jsou práce Vlastislava Laciny. Vývoj v tomto odvětví zasazuje do širšího rámce nejen československého zemědělství a hospodářství vůbec, ale do kontextu vývoje světového trhu s cukrem.³⁴ Vztahy zemědělství a průmyslu stejně jako cukrovarnictvím a jeho monopolizací se dlouhodobě zabývá František Dudek (*1951).³⁵ Ve svých pracích se zmiňuje také o družstevních cukrovarech a organizování „porolničovacích“ akcí. Význam cukrovarnictví ve formování regionálních a potažmo metropolitních elit dokumentuje na příkladu Úvěrní banky v Kolíně / Pražské úvěrní banky Drahomír Jančík.³⁶

Pro přiblížení širší politické situace jsem vycházela z následujících prací. O vývoji agrární strany a profilu Antonína Švehly z práce V. Dostála³⁷ „o politických programech jsem čerpala z Harnovy a Lacinovy edice politických programů“³⁸, dále

³³ Křížek, J., Krize cukrovarnictví v českých zemích v 80. letech minulého století a její význam pro růst rolnického hnutí, ČSČH 4, 1956, str. 270-298, str. 417-447, ČSČH 5, 1957, str. 473-506, ČSČH 6, 1958, str. 46-59

³⁴ Lacina, V., Krize československého zemědělství 1928-1934, Praha 1974; týž, Řepařská oblast v českém zemědělství 1920-1930, ČSČH 20, 1972, 10-38; týž, K vývoji českého řepařství v letech 1920-1930, Sociologie a historie zemědělství 9, 1973, str. 145-156

³⁵ Dudek, F., Vztahy mezi průmyslem a zemědělstvím v 19. století, in: Hospodářské dějiny 16, Praha 1989, str. 9-42; týž, Československý cukerní kartel a hospodářská politika agrární strany 1918-1927, ČSČH 28, 1980, str. 509-535; týž, Monopolizace cukrovarnictví v českých zemích do roku 1938, Praha 1985; týž, Vývoj cukrovarnického průmyslu v českých zemích do roku 1872, Praha 1979

³⁶ Jančík, D., Od regionálních finančních elit k elitám metropolitním na příkladu Úvěrní banky v Kolíně / Pražské úvěrní banky, in: Kubů, E., Šouša, J., Finanční elity v českých zemích (Československu) 19. a 20. století str. 110-148

³⁷ Dostál, V., Antonín Švehla, Profil československého státníka, New York, 1989; týž, Agrární strana. Její rozmach a zánik, Brno 1998

³⁸ Harna, J., Lacina, V., Politické programy českého a slovenského agrárního hnutí 1899-1938, Praha 2007

z Peroutkova *Budování státu*³⁹, Půlpánových *Českých a československých hospodářských dějin*⁴⁰. Představy o posunu ve vývoji družstevnictví nalézáme na stránkách měsíčníku *Brázda*, v materiálu J. Hojdara a M. Teplého⁴¹ a A. Mikovcové.⁴²

³⁹ Peroutka, F., *Budování státu I*, Praha 1991

⁴⁰ Půlpán, K., *Nástin českých a československých hospodářských dějin do roku 1990*, II. díl, Praha 1993

⁴¹ Hojdar, J., Teplý, M., *Vesnické družstvo, Časové spisky ministerstva zemědělství*

⁴² Mikovcová, A., *Zemědělské družstevnictví a Vysoká škola zemědělská v Brně (1919-1948)*, in: *Osudy zemědělského družstevnictví ve 20. století*, studie Slováckého muzea 7/2002, str. 177

1. Myšlenka svépomoci a družstevní principy

Myšlenky moderní svépomoci se rodily ve společenském ovzduší druhé poloviny 19. století, které můžeme obecně charakterizovat velkými pokroky v rozvoji tovární výroby, zaváděním nových technologií a prohlubováním kapitalistických výrobních i společenských vazeb. Ale společnost jako celek neužívala překotných hospodářských úspěchů a rozmachu plošně, její stále se zvětšující část, masa dělnictva, zůstávala vystavena pauperizujícím výkyvům pracovního trhu, drobní řemeslníci nebyli schopni stačit tovární konkurenci a ztráceli odbyt svého zboží, do zemědělské výroby pronikaly nové typy krizí. Rozsah problémů ohromoval současníky, ne náhodou právě v této době vzniká nový literární žánr, sociální román z prostředí továren, například Malá Doritka Charlese Dickense nebo Štrajchpuhlíci Jakuba Arbese.

Hledala a nacházela se dílčí řešení v podobě rozmachu dobročinných spolků pro podporu chudých a nemocných, útulků pro sociálně nejslabších ženy a děti, nebo také v organizování vývařoven. Na úrovni státní a zemské správy si zhoršující situaci pochopitelně uvědomovali, ale nevěděli si s ní příliš rady. Jednou z variant pomoci se staly ústavy pro střádání drobných řemeslníků a dělníků, spořitelny. V rovině dělnických a socialistických hnutí se formují představy o nápravě politického systému, radikální komunistické hnutí předvídá revoluční přeměnu a odstranění vlastnictví výrobních prostředků.

Za takové společenské situace vznikají myšlenky sdružování za účelem vzájemné pomoci, usilující o postupná zlepšení a pozvolnou změnu společnosti. Tím se již ve své podstatě odlišují od radikálních názorů na společenské přeměny. Na rozdíl od charitativních spolků provozovaných bohatými pro chudé je zde kladen důraz na svépomoc a na vlastní iniciativu členů, na jejich

spolupráci při společném díle. Tím, že jedinec spolurozhoduje, učí se nespoléhat na pomoc státu nebo obce, zároveň se učí spolupracovat a vyjadřovat svůj názor, upevňuje své občanské vědomí. Svépomocné sdružování poskytuje určité řešení existenčních a podnikatelských problémů, byť jistě ne ideální, a prostor pro seberealizaci, ve které člověk může hledat naději.

1.1 anglické družstevní počátky

První tvůrce kooperativních myšlenek moderní doby nacházíme ne náhodou v Anglii, vždyť v 19. století představovala průmyslově nejvyspělejší zemi na světě. Anglický myšlenkový proud, byť navrhované podoby většinou nedošly životaschopného uplatnění, usiloval o spravedlivější distribuci statků ve společnosti, později se z této ideje vyvinul celý oborový proud spotřebního družstevnictví.

William King (1776-1865) považoval sdružování dělnictva za nutné pro získání jeho nového, lepšího, společenského postavení. Předpokládal postupný vývoj od nejméně organizačně i kapitálově náročného spotřebního družstevnictví, přes sdružování výrobní až k finančnímu. Vytvořením celé uzavřené soustavy se mělo dělnictvo plně emancipovat a následně provést hluboké sociální reformy a celospolečenské změny. Roberta Owen (1771-1858), jemuž se mělo dostat řady žáků a pokračovatelů, usiloval o vytvoření nové společnosti. Domníval se, že pokud bude postavena na jiných základech, povede ke kvalitativně jinému chování každého jednotlivce. Za základ považoval odklon od liberalismu, konkurenčního soutěžení a násilí. Podle těchto zásad změnil podmínky práce ve své továrně ve Skotsku, rozhodl se vytvořit pracovní komuny na kvalitativně jiných základech. Ve snaze odstranit vykořisťování vytvořil projekt „pracovní banky“, prostřednictvím kterého chtěl odstranit vykořisťování penězi.

Banka měla zprostředkovávat bezpečnější směnu práce za zboží, což měly umožnit poukázky o odpracovaných hodinách. Všechny Owenem vytvořené projekty se ukázaly neživotaschopné, lidé se ve své podstatě neuměli chovat „kolektivně a netržně.“ Již na jeho zkušenostech lze demonstrovat zásadní limit kooperativního hospodaření, a to, že pro něj platí stejné tržní principy jako pro soukromé.

Owenův žák William Thompson (1783-1833) v zásadě vycházel z jeho názorů svého učitele. Nově formuloval názor, že dělníková bída tkví v nespravedlivém přivlastnění si části výtěžku z jeho práce kapitalistou. Sám z toho vyvodil praktické řešení problému, nutnost společného hospodaření dělníků s vyloučením kapitalisty, ale jeden z jeho pokračovatelů, Karel Marx, rozvinul Thompsonovy myšlenky do teorie nadhodnoty, která se stala základem pro jeho revoluční socialistické teorie.⁴³

Průlomovým úspěchem kooperativních myšlenek, úplně prvním úspěšně fungujícím družstvem, jehož principy do značné míry charakterizují družstva dodnes, se stal spolek tkalců z Rochdalle, „poctivých průkopníků“. Význam předchozích teoretiků podtrhuje skutečnost, že mezi 28 zakladateli rochdallského družstva nalézáme 6 žáků Roberta Owena. Rochdale Society of Equitable Pioneers otevřeli roku 1844 svůj první malý obchod a organizovali pro své členy nákupy mouky, rýže, chleba a másla. Rozhodli se dodržovat střední tržní ceny, část zisku rozdělovat členům podle výše jejich nákupu

⁴³ Bažantová, I., Družstevní a svépomocné koncepce v českém ekonomickém myšlení. Vývoj názorů a pokusů o praktickou realizaci do roku 1948, Praha 2002, str. 14-19

ve spolkové prodejně, z druhé části si vytvářet rezervní fond. Vedle demokratického principu rovnosti hlasů prosazovali politickou a náboženskou snášenlivost, organizovali výchovnou a vzdělávací činnost.⁴⁴ Tento první úspěšný svépomocný podnik měl nesmírný význam pro propagaci a organizaci družstevnictví v českých zemích.

Seznámili se s ním jak E. Zdekauer, tak F.L.Chleborád, F.L.Rieger, F. Šimáček nebo J. Macek. Úspěšný příklad družstva rochdalských průkopníků podpořil svým ekonomickým rozkladem John Stuart Mill (1806-1873), uznávaný ekonom a zastánce volné soutěže a individualismu. V jeho programu sociální politiky zaujímají dělnická výrobní družstva své místo. Oceňoval jejich hospodářské výsledky i sociální poslání a domníval se, že postupnými kroky spolupráce lze docílit společného vlastnictví kapitálu dělníky a řízení závodu na principu demokratické volby.⁴⁵ Vzhledem k tématu této práce jsou pozoruhodné jeho úvahy o pozemkovém vlastnictví, kdy k dosažení spravedlivého pořádku navrhoval odčerpát příjmy z nájmu pozemků prostřednictvím vysokého zdanění a zároveň podporovat drobné rolnictvo.

1.2 francouzské kořeny

Počátky družstevní myšlenky ve Francii jsou spojeny s utopickým socialistou Charlesem Francois Fourierem (1772-1837) považujícím zásadní chyby ve společnosti za důsledek oddělení výroby od spotřeby. Podobně jako anglický myslitel Robert Owen i on uvažoval o vytvoření spravedlivé společnosti složené z komun, Fourier je nazývá falanstéry, které by formovaly člověka sociálně a mravně, odstraňovaly by profesionalismus a zabezpečovaly

⁴⁴ Hůlka, A., Vývoj, význam a úkoly zemědělského družstevnictví, Praha 1923, str. 5

⁴⁵ Modráček, F., Samospráva práce, Praha 1919, str. 32-33

spravedlivé rozdělování nabytých hodnot podle vykonané práce. Podobně jako Owenovy komuny, ani pokusy vybudovat falanstéry se neukázaly být úspěšnými.

S originální změnou výroby formou družstevních podniků, tzv. sociálních dílen, přišel další Francouz, politik Luis J.J. Blanc (1811-1882). K uskutečnění své myšlenky předpokládal nutnou součinnost státu, který by sociální dílny založil nebo podpořil, po určité zkušební dobu v nich prováděl dozor, aby je následně předal společnosti dělníků. Domníval se, že takto organizovaná výroba by jako podstatně levnější konkurenčně vytlačila existující podniky vlastněné kapitalisty. Následně by kapitalisté sami vkládali prostředky do nových sociálních dílen, za což by dostávali podíl ze zisku. Francouzská vláda zřídila v roce 1848 tzv. národní dílny, vytvořené jako spojením Blancova projektu sociální dílny a anglických donucovacích pracoven (workhouses). Proti takto vytvořeným pracovnám se zvedla vlna odporu.

1.3 německé návrhy

Rozvoj družstevnictví v českých zemích nejvíce ovlivnili dva jeho němečtí propagátoři, Hermann Schultz-Delitzsch (1808- 1883) a Friedrich Wilhelm Raiffeisen (1818-1888). Oba vycházeli z hluboké znalosti poměrů chudých a materiálně slabých. Soustředili na praktické uplatňování kooperativního hospodářství, které přizpůsobili nejen jejich hospodářským poměrům, ale především mentalitě. Ještě za jejich života se oběma podařilo družstva rozšířit a získat všeobecné uznání. Na druhé straně úspěch sebou přinesl i ideologické odpůrce. Především teoretikové komunismu, B. Engels a K. Marx.⁴⁶,

⁴⁶ Hůlka, A., Zemědělské družstevnictví, Praha 1931, str. 12-13

odsuzovali zlepšování sociální situace svépomocí jako „pokladniční agitaci“⁴⁷ odvádějící pozornost dělnictva od revolučního boje.

Hermann Schultz-Delitzsch, německý liberální právník, politik a národohospodář, vycházel z přesvědčení, že každý musí k uspokojování svých potřeb vyvinout své úsilí, solidarita nemůže nahrazovat vlastní odpovědnost jedince, nesmí omezovat jeho svobodu a musí být dobrovolná. Každý člověk je podle něho schopný sám se o sebe postarat, stát má úlohu vytvářet mu k tomu vhodné prostředí a podmínky. Nedostatek kapitálu i schopností samostatně podnikat vhodným způsobem nahrazuje sdružování. Škála Schultz-Delitzschem vytvořených spolků zahrnuje záložny poskytující členům úvěr, spolky zásobovací, spolky zřizované ke společnému nákupu a užívání strojového vybavení, spotřební, skladištní a tzv. výpomocné pokladny pro poskytování pomoci v době nemoci. Předpokládal vývoj svépomoci ve třech stupních: úvěrní a spotřební spolky jako předstupeň spolků nákupních a prodejních, na vrcholném stupni spolky výrobní. V praktické realizaci vycházel ze zkušeností rochdalských pionýrů. Provozní kapitál shromáždil prodejem velkého počtu podílů, přičemž každý člen mohl vlastnit pouze jeden podíl, každý měl nárok na úvěr ve stejné výši, stejný podíl na hospodaření (při zisku i ztrátě). Členové si nejdříve osobně neomezeně ručili, později ručení omezili. Při poskytnutí úvěru se zkoumala schopnost dlužníka úvěr splácet, jeho důvěryhodnost. Aktivita Schulze-Delitzsche pokračovala vytvořením komunikační platformy, časopisu i vrcholného orgánu, „Všeobecné jednoty svépomocných společenstev“. Zasadil se o samostatnou právní úpravu, je autorem prvního zákona o společenstvech z roku 1867 platného pro Prusko,

⁴⁷ Plecháček, I., Vývoj českého lidového peněžnictví, disertační práce UK, Praha 1978

který se stal podkladem pro celoněmecký i rakouský zákon.⁴⁸ Schulze-Delitzschovy záložny s omezeným ručením se staly městskými ústavy oblíbenými především mezi drobnými živnostníky a řemeslníky rozšířenými v Německu, Rakousku-Uhersku, Itálii i Švýcarsku.

Friedrich Wilhelm Raiffeisen, považovaný za tvůrce zemědělského družstevnictví, vytvořil nejprve z vlastních vkladů a s podporou majetných charitativní projekt, konzumní spolek s pekárnou chleba, později činnost rozšířil o nákup kvalitního a levného osiva. Při svém úsilí poznal výhody kooperace i nezbytnost zainteresovat členy spolku na výsledku hospodaření. Na základě nabytých zkušeností přistoupil v roce 1849 k vytvoření spolku pro nákup dobytka, jehož členy se stali všichni, kdo potřebovali úvěr. Spolek opět s podporou majetných, ale nyní již i z přijímaných drobných úspor členů, nakupoval dobytek, který až na pětileté splátky poskytoval rolníkům. Pro uspokojování jiných potřeb, na přesně vymezené účely a vždy po individuálním posouzení z hlediska prospěšnosti pro žadatele, poskytoval úvěr. Potřebné prostředky si vypůjčoval jinde, při společném ručení všech členů. Tím se ze spolku pro opatrování dobytka stal spolek záložní a z dobročinného projektu svépomocný podnik. Podle jména zakladatele se tento typ družstev nazývá raiffeisenkami.⁴⁹ U nás se Raiffeisenem vytvořená společenstva s neomezeným ručením stala oblíbenými ústavy také pod českým označením „kampeličky“.

⁴⁸ Bažantová, I., Družstevní a svépomocné koncepce v českém ekonomickém myšlení. Vývoj názorů a pokusů o praktickou realizaci do roku 1948, Praha 2002, str. 25-27

⁴⁹ Hůlka, A., Zemědělské družstevnictví, Praha 1931, str. 13-15

2. Rakouské období

2.1 svépomoc v českých zemích

Moderní podnikání vyžaduje přístup k dostatečnému množství kapitálu. Problémem českých rolníků, a nejen jich, byla jeho nedostupnost. Stávající bankovní domy neposkytovaly služby menším nebo dokonce drobným subjektům a na druhé straně ti neměli možnost rozumným způsobem zhodnotit své finanční rezervy. Proces koncentrace kapitálu u nás proběhl spojením drobných vkladů prostřednictvím svépomocných a družstevních ústavů. Rozvinuly se tři jejich základní varianty. Okresní hospodářské záložny, občanské záložny a spořitelny.

2.2 okresní hospodářské záložny

Nejstaršími svépomocnými ústavami u nás jsou okresní hospodářské záložny, respektive jejich předchůdci, kontribučenské sýpky, sklady, do kterých měl z rozhodnutí Josefa II každý rolník povinnost, kontribuci, vložit ze své úrody obilí v množství představující 1/3 osiva potřebného na další rok. V Čechách výtěžek z prodeje přebytků obilí po roce 1750 představoval základ tzv. kontribučenských neboli obilných fondů a ty se po roce 1848, když ztratily svůj původní smysl, staly základem jednoduchých úvěrních ústavů. O přeměnu kontribučenských sýpek a peněžních fondů na hospodářské záložny usiloval redaktor Hospodářských novin, lékař a pozdější zemský poslanec Filip Stanislav Kodým (1811-1884) spolu s národohospodářem, zemským poslancem a právníkem Jakubem Škardou (1823-1894).⁵⁰ První úprava z roku 1864 dala vzniknout peněžním ústavům veřejnoprávního charakteru závislým na

⁵⁰ Nožička, J., Počátky rolnického spolčování, Praha 1939

předchozích kontribučních vztazích. Možnost čerpat úvěr se vázala k vlastnictví usedlosti, ústavům nebylo umožněno sdružování. Především zásluhou iniciativy Jakuba Škardy, Filipa Stanislava Kodyma a Františka Šimáčka došlo roku 1882 k nové úpravě, která efektivitu ústavů zvýšila. Stávající záložny byly sloučeny na okresním principu a vkladové i úvěrové služby otevřeny veřejnosti.⁵¹ Peněžní ústředí okresních hospodářských záložen vytvářel *Zemský fond ku podpoře malozemědělců v Čechách* založený ze zemských prostředků na podporu maloročníků v roce 1899. V roce 1911 vznikl Svaz okresních hospodářských záložen, který podobně jako kampeličky využíval finančních služeb *Agrární banky československé v Praze*.⁵² Na Moravě ke sloučení nedošlo, jednotlivé kontribuční fondy působily samostatně pod názvem kontribuční záložny, podobně tak ve Slezsku pod označením kontribuční fondy peněžní.⁵³

2.3 spořitelny

Spořitelny vznikaly jako ústavy státní politiky v péči o hospodářsky a sociálně slabé, s cílem učít obyvatelstvo spořivosti a pomoci jim shromáždit drobné úspory jako pomoc v nemoci nebo stáří. Prvotní zájem zakladatelů, zpravidla lidí se silným sociálním cítěním, tedy bylo vytvořit naprosto bezpečný ústav, nikoliv nechat rozvinout hospodářskou a peněžní instituci. Ve skutečnosti se ze spořitelů vyvinuly městské peněžní ústavy, které drobným střadatelům i menším podnikatelům pomáhali řešit dlouhodobou nedostupnost úvěru.

⁵¹ Vencovský, F., a kol., Dějiny bankovníctví v českých zemích, Praha 1999, str. 106-107

⁵² Novotný, J., Šouša, J., Banka ve znamení zeleného čtyřlístku. Agrární banka 1911-1938 (1948), Praha 1996, str. 25-29

⁵³ Dvořák, L.F., Družstevnictví československé, Praha 1920, str. 27-29

První rakouská spořitelna – *Erste österreichische Sparkasse* - vznikla v roce 1919 ve Vídni, další rozmach i šíření myšlenky záviselo na úsilí jednotlivců, ať již to byl praktický realizátor, správce na panství hraběte Clam-Martinice ve Smečně Jan Nepomuk Ochsenbauer, nebo Bernard Bolzano, pražský filozof, matematik, který podpořil vznik jakési pokladnice na statku v Těchobuzi. Spořitelna po vzoru vídeňského ústavu byla založena z podnětu aristokracie a pražských měšťanských kruhů roku 1824 pod označením *Schraňovací pokladnice pro hlavní město Prahu a pro Čechy*, později zvaná *Böhmische Sparkasse*⁵⁴. Označení tedy nevyjadřovalo národního zaměření, ale teritoriálního vymezení. V Brně zřídila svoji pobočku roku 1926 vídeňská spořitelna, později svoji činnost rozšířila i do dalších moravských měst, do Znojma a Jihlavy. První období existence spořitelen neznamenovalo jejich velký rozvoj, dokonce některé z poboček *Erste österreichische Sparkasse* ukončily svoji činnost.

Ve snaze podpořit jejich činnost byl přijat tzv. spořitelní regulativ. Předpokládalo se, že spořitelny budou zakládat filantropické spolky. Pro schvalovací proces neexistovaly jednotné stanovy, bylo třeba státní svolení od místodržitelství i císaře, podnikání spořitelen bylo nejrůznějším způsobem omezováno a limitováno: například nesměly obchodovat s cennými papíry, do jejího vedení byl dosazován vládní komisař, který do jejich aktivit zasahoval, byla omezena maximální výše vkladu, úředně stanovena úroková míra, zisk měl po naplnění rezervních fondů plynout na obecně prospěšné nebo dobročinné účely. Roku 1855 došlo k unifikaci pravidel, z dřívějších od sebe různých koncesí byla vytvořena všeobecně platná norma, a došlo k dílčím, ale podstatným úpravám, které reflektovaly skutečnost, že spořitelny zakládají především územní samosprávy,

⁵⁴ Klier, Č., O spoření a spořitelkách, Praha 1914

tedy nejčastěji okresy a obce. Dále přestala být omezena horní hranice vkladů. Obliba spořitelen narostla v hospodářské depresi 70. let, kdy vkladatelé oceňovali jistotu jejich ručení samosprávy v porovnání s obchodními bankami, které pochopitelně ručili do výše svého akciového kapitálu.⁵⁵ Podobně jako jiné peněžní ústavy uvědomovaly si i české spořitelny, resp. jejich vedení, nutnost vytvořit organizační a finanční centrum. Nejprve v roce 1901 vznikl *Svaz českých spořitelen v Čechách, na Moravě a ve Slezsku. Ústřední banka českých spořitelen*, jejich peněžní centrála, byla založena v roce 1903, dva roky po vytvoření takového ústřední pro spořitelny německé. Tím způsobem bylo lépe a moderněji využito nahromaděných finančních prostředků, než bylo v možnostech jednotlivých lokálně zaměřených ústavů⁵⁶ a Ústřední banky českých spořitelen se rozvinul velmi aktivní bankovní dům.

V českých zemích dlouhodobě převažoval počet i kapitálová síla německých spořitelen nad spořitelny českými. Důvodů, proč tomu tak bylo, můžeme najít několik. Převaha německého kapitálu německých spořitelen odpovídala rozložení majetkových poměrů ve městech a rozdílnému přístupu majitelů německého a českého kapitálu. Spořitelny představovaly konzervativní finanční ústavy pod dohledem státní, tedy v podstatě německé nebo poněmčené, správy.⁵⁷ Češi upřednostňovali družstevní záložny, obchodně svobodnější a především samosprávné. Dále jako celek ekonomicky slabší české obyvatelstvo bylo soustředěno v českém vnitrozemí převážně v menších vesnicích a městysech, kde nebylo vhodné prostředí pro

⁵⁵ Půlpán, K., *Nástin českých a československých hospodářských dějin do roku 1990*, II.díl, Praha 1993, str. 344

⁵⁶ Hájek, J., Lacina, V., *od úvěrních družstev k bankovním koncernům*, Praha 1999, str.

⁵⁷ Klier, Č., *O spoření a spořitelnách*, Praha 1914, str. 29, Plecháček, I., *Vývoj českého lidového peněžnictví*, disertační práce UL, Praha 1978

existenci typicky městské peněžní ústavy, kterými spořitelny byly.⁵⁸ Pozoruhodným způsobem šíření spořitelen ovlivnily vyostřující se národnostní poměry. Tím, že spořitelny vznikaly nejdříve ve městech, jak již bylo uvedeno s převahou německého kapitálu, nebo v jazykově německém pohraničí, získaly pověst „německých“ ústavů. Naopak na českém venkově rychle se šířící záložny – kampeličky získaly pověst ústavů „českých“. Proti rozšíření spořitelen na venkově stály záložny, které se snažily zabránit nežádoucí konkurenci.⁵⁹ Situace se začala měnit v polovině devadesátých let, kdy počet nových spořitelen českých převážil počet nových spořitelen německých, aby se jejich celkový počet před první světovou válkou téměř vyrovnal.⁶⁰

Jan Hájek provedl zajímavou mikroanalýzu vztahu spořitel a kampeliček na Benešovsku⁶¹, jejíž platnost lze jistě rozšířit pro celé české země. Došel k závěru, že ačkoliv se vztahy mezi nimi vymezovaly v každém případě jednotlivě, lze vysledovat několik variant: Spořitelna vznikla vedle stávající záložny jako výsledek boje dvou zneprátelených politických táborů ve městě. Oba ústavy pak vytvářely jakousi platformu pro politický boj. Druhou variantu představuje založení spořitelny jako náhrady za neprosperující a zaniklou záložnu. Nový ústav tak začínal „s čistým stolem“ a s podporou obce snáze získával důvěru střadatelů. Třetí možnost založení spořitelny nastala, pokud představitelé záložny ztratili podporu nebo vliv v komunální politice. Dokud komunální politikové měli zájem na existenci a prosperitě záložny, nepřipustili vznik její konkurenci. Pokud však ztratili zájem nebo vliv, nová obecní

⁵⁸ tamtéž, str. 144

⁵⁹ Plecháček, I., Vývoj českého lidového peněžnictví, disertační práce UK, Praha 1978

⁶⁰ Hájek, J., Lacina, V., Od úvěrních družstev k bankovním koncernům, Praha 1999, str. 150

⁶¹ Hájek, J., Regionální finanční elity – institucionální řevnivost, koexistence či kooperace? Model vzájemného vztahu představitel lokálních peněžních ústavů na příkladech z Benešovska, in: Kubů, E., Šouša, J., (eds.) Finanční elity v českých zemích (Československu) 19. a 20. století, Praha 2008, str. 56-75

reprezentace založení spořitelny podpořila. Jan Hájek uvádí ještě další, čtvrtou možnost vzniku spořitelny, kdy spořitelna vznikla přeměnou ze záložny a plynule přebrala její agendu. Poslední, pátou, variantu představuje přijetí záložny jako podřízeného ústavu spořitelny. Vznikl tím nový typ ústavu, spořitelní záložny, dceřiný ústav spořitelní.

2.4 družstevní svépomoc

Zatímco shora uvedené spořitelny a okresní hospodářské záložny vznikají s nějakou základní vstupní pomocí, až již ve formě fondu, nebo ručení, občanské záložny a kempeličky vznikají na základě prvotního vkladu jejich členů, kteří se řídili družstevními zásadami. Šíření družstevnictví na českém venkově je dílem řady nadšenců a organizátorů. Mezi přední propagátory zemědělského družstevnictví, s důrazem na družstevnictví úvěrní, u nás patří František Šimáček (vlastním jménem Vojtěch Bělák, 1834-1885), český novinář a nakladatel. V jeho úsilí se odráží přesvědčení, že k dosažení politické i kulturní národní svobody je třeba nejprve získat hospodářskou soběstačnost. Na stránkách časopisu *„Posel z Prahy. Spis užitečný, zábavně poučný pro město i ves“* vytýčil tři oblasti, jejichž spojením mělo nastat žádoucí povznesení drobných českých hospodářů: práce, vzdělání a vyšší kapitálová účast. Z těchto důvodů propagoval sdružování po vzoru „záložních kas“ Schultze-Delitzova typu. Pro šíření spolkových myšlenek použil fiktivního hospodáře Šimona Tadeáše Rozůmka, který na stranách *„Posla“* radil, jak pracují záložny v sousedním Německu. Za největší jejich přínos pokládal, že zatímco jednotliví střadatelé nejsou sami o sobě vhodnými žadateli o úvěr, neposkytují věřitelům dostatečné záruky, jejich sdružení se společným ručením za veškeré úvěry, již takové záruky dát může. V době publikování „rozprav Rozůmka“ skutečně

vznikla záložna ve Vlašimi (r. 1858) a František Šimáček na tento popud reagoval rozsáhlým popisem o budování záložen. Dalším, kdo propagoval myšlenky svépomocného záloženského hnutí, byl Filip Stanislav Kodým (1811-1884), vydavatel *Hospodářských novin*. Uveřejnil dokonce článek popisující činnost vídeňského svépomocného spolku řemeslníků, který se prostřednictvím kalendáře *Prorok* dostal již zmíněným vlašimským řemeslníkům a představoval jedno z hlavních vodítek jejich další činnosti. Celkově se dá říci, že myšlenka vytvoření záložních svépomocných ústavů v druhé polovině 50. let 19. století rezonovala v české publicistice ve formě návodů či výzev a právě vzniklá první záložna ve Vlašimi pro české prostředí sehrála podobnou úlohu jako spolek Rochdallských průkopníků v Anglii. Vlašimský spolek brzo získal své následníky v Písku a Čáslavi (r. 1859). V příštích letech vznikaly záložny již po desítkách, největší jejich nárůst zaznamenaly v první polovině let 60. potom opět na počátku let 70., kdy je jejich nárůst spojen s hospodářskou konjunkturou a „gründerskou“ horečkou. Na Moravě vznikaly záložny na konci 60. a v počátku 70. letech z podnětu profesora německé reálky Jana Rudolfa Demela (1833-1905).⁶² S počtem záložen rostla pochopitelně také jejich kapitálová síla. V roce 1865 kapitál 130 ústavů tvořilo asi 2,5 milionu zlatých, v roce 1873 již 520 ústavů spravovalo kapitál ve výši 80 milionů zlatých. V témže roce již 11 z nich disponovalo kapitálem vyšším 1 milionu zlatých, což odpovídalo menším bankám, a hlavně se projevilo v ambicióznějších obchodních aktivitách.⁶³

První svépomocná úvěrní družstva Raiffeisenova typu v českých zemích vznikla v roce 1886, v německé jazykové oblasti Moravy. První česká úvěrní družstva byla založena v Černíkovcích u Rychnova nad Kněžnou a ve Rtyni v Podkrkonoší o tři roky

⁶² Hůlka, A., *Zemědělské družstevnictví*, Praha 1931, str. 16

⁶³ Hájek J., Lacina, V., *Od úvěrních...c.d.*, str. 135

později.⁶⁴ Začleňovala se vedle již existujících ústavů lidového peněžnictví - městských spořitelen, občanských záložen i okresních hospodářských záložen. Jejich rychlý rozmach přitom vypovídá o určité mezeře na úvěrovém trhu, kterou kampeličky vyplňovaly. V čem byla organizace kampeliček jiná?

Krátce, poskytovaly nejlevnější úvěr. Všechny funkce v kampeličkách s výjimkou funkce pokladníka byly čestné, od členů se očekávalo aktivní spolupodílíctví na chodu družstva, zpočátku bez nároku na odměnu.⁶⁵ Ke svému provozu v začátcích nepotřebovaly zvláštní prostory, jejich provozní režie byla minimální a tak mohly nabídnout úrok z úvěru pouze o 1,5% vyšší než byla obvyklá úroková míra u vkladů. Působení kampeličky v rámci malého regionu, v teritoriu několika vesnic, přinášelo i další výhody. Rolník při ukládání svých úspor ani v ostatních záležitostech nemusel opouštět hospodářství a cestovat do města, členové kampeličky se mezi sebou dobře znali a poměrně snadno zhodnotili schopnost toho kterého žadatele splatit úvěr. Účel úvěru mohl být výhradně „produktivní“, což zahrnovalo nákup hospodářských potřeb, stavební investice do budov nebo živností, meliorační práce a podobně, jeho splatnost přizpůsobovali návratnosti zemědělské výroby.⁶⁶

Svépomoc záložen vycházela ze dvou zdrojů. Jednak pro určité úvěry postačovala suma shromážděná vklady členů, pro další případy sdružení mužů s určitou pověstí a jměním snáze získalo úvěr jinde. Původní záměr, aby záložny přijímaly vklady a půjčovaly výhradně svým členům, byl částečně opuštěn, vklady přijímaly i od nečlenů. Na rozdíl od spořitel, které vklady ukládaly do hypoték a cenných

⁶⁴ Třicet let české zemědělské, družstevní práce. Jubilejní spis Ústřední jednoty hospodářských družstev v Praze a přiřčených kampeliček a družstev, Praha 1928, str. 129

⁶⁵ Hůlka, A., Vývoj, význam..., c. d., str. 24

⁶⁶ Janda, B., Československá vlastivěda, díl VI., Praha 1930, str. 51

papírů, soustřeďovaly se záložny na poskytování osobního úvěru svým členům. Své zisky záložny používaly pro osvětovou činnost, podporu rolnického a živnostenského školství, případně na cesty studentů do ciziny.⁶⁷

Pravidla pro poskytnutí úvěru vyžadovala, aby žadatel ručil movitým majetkem (vkladní knížka nebo cenné papíry), nebo aby zastavil nemovitost. Ve většině případů byly poskytovány osobní úvěry, při kterých žadatel přivedl dva ručitele. Činnost kaspeliček zahrnovala již zmíněné financování hospodářského rozvoje, dále ale také společný nákup a užívání strojů, společný nákup osiv, uhlí a dalšího zemědělského materiálu. Neúvěrové činnosti se později staly náplní nově zakládaných, specializovaných družstev strojových, skladištních atd. Zcela výjimečnou pomocí rolníkům bylo zprostředkování konverze hypotekárního úvěru. V praxi se jednalo o finanční poradenství, které bychom dnes nazývali konsolidací půjček. Nevýdělečný charakter spolku byl udržen i při dosažení zisku, který plně přecházel do družstevního rezervního fondu. Rezervní fond se ani při ukončení činnosti družstva nedělil mezi členy, ale zpravidla zůstal zadržen ve správě obce, dokud nebylo v obvodu působnosti družstva založeno družstvo nové.⁶⁸

Proti zakládání nových ústavů se zvedla vlna kritiky ze strany konkurenčních ústavů. Alfons Šťasný z Padařova, propagátor zemědělského družstevnictví a vůdčí selská osobnost *Sdružení českých zemědělců*, zaznamenal ve svých Selských novinách následující reakci: „*Nad našimi Raiffeisenkovkami se roztrhl pytel nenávisli a noviny jsou plny podezírání a útoků na záložny ty. Města a banky se bojí, že by sedláci přestali navštěvovat ty Občanské záložny jejich a banky a že by se naučili se svou hřivnou hospodařiti sami*

⁶⁷ Hůlka, A., *Zemědělské družstevnictví*, Praha 1931, str. 83-85

⁶⁸ Hůlka, A., c.d.

doma. Vždyť to přece řekl pan zástupce pražské banky onomu rolníku, který se ucházel o úvěr od té banky pro Raiffeisenovku, že sedláku patří rýč, ale nikoliv účet v záložně do ruky. Celá ta výprava proti Raiffeisenovkám není nic jiného nežli konkurence Občanských záložen a bank proti Raiffeisenovkám.“⁶⁹

Určitý význam v šíření družstevních myšlenek sehrály také národnostní aspekty, v druhé polovině 19. století stále více živé. Jako důkaz vlivu nacionálních hledisek může sloužit i samo pojmenování českých záložen kampeličkami. Obecně by se dalo předpokládat, že tak byly pojmenovány na „počest“ prvního představitele českého družstevnictví Františka Cyrila Kampilíka (1805-1872). Jeho osoba představuje sice pravého českého obrozence a lékaře s širokým okruhem zájmů, ale často jmenovaný spisek *Spořitelny po farských kollaturách orbě, řemeslu ze svízelu pomohou* nevybočuje z řady článků zabývajících se podobnou problematikou publikovaných v 70. a 80. letech. Ivo Plecháček po studiu Kampilíkova spisku poznamenal: „... jsme svědky paradoxní skutečnosti, že snad nejméně zdařilé dílo se stává základem autorova věhlasu“⁷⁰ První záložny, jak již bylo zmíněno, vznikaly v německém jazykovém prostředí, kam se rozšířily v polovině 50. let 19. století ze Saska. Tedy asi 15 let po Kampilíkově smrti. V českém jazykovém prostředí nebyly veřejností kladně přijímány.⁷¹ Předně, jejich propagátory byli Němci a navíc se těšily zvláštní pozornosti rakouské vlády, od které čeští sedláci rozhodně nečekali nic dobrého. Převážilo snad právě nacionální hledisko, když tentýž ústav pod českým označením „kampelička“ získal všeobecnou oblibu. Jan Hájek vyslovuje domněnku, že důvodem vzkříšení odkazu Kampilíka je právě jeho české jméno,

⁶⁹ Selské noviny, 1896, č. 2

⁷⁰ Plecháček, I., c.d.

⁷¹ Hájek, J., F.C. Kampilík – zakladatel drobného zemědělského úvěrnictví? (Druhý život polozapomenutého obrozence), in: Osobnosti agrární politiky 19. a 20. století, Studie Slováckého muzea, Uherské Hradiště 11/2006, str. 67-71

ve zženštělé podobě „kampelička“ používané pro označení družstevního úvěrového spolku.

Jednotlivá úvěrní družstva se na národnostním základě dále seskupovala do svazů, které, jak uvádím dále, vytvářely specializovaná ústředí. Největším českým družstevním svazem byla s velikým odstupem Ústřední jednota hospodářských družstev. Protože byla zároveň českým svazem nejstarším, dlouhodobě si přisvojovala hlavní zásluhy na rozšíření družstevní myšlenky v českých zemích. Tabulka č. 1 uvádí přehled družstevních svazů s uvedením počtu přičleněných spořitelních a záložních družstev, česky zvaných kampeliček a německy raiffeisenek, k 1. 11. 1918 a jejich základní ekonomické údaje. Z přehledu vyplývá, že do nového státního útvaru vstupovalo přibližně dvakrát více kampeliček než raiffeisenek, což ale vzhledem národnostní skladbě dokazuje větší organizovanost mezi etnickými Němci. Další údaje dokládají, že raiffeisenky v souhrnu disponovaly stejnou výší rezervních fondů, vkladů na běžných i spořicíh účtech jako kampeličky. Protože kampeličky – raiffeisenky představovaly pouze jeden ze segmentů lidového peněžnictví, nelze z výsledků automaticky vyvodit údaje pro celé lidové peněžnictví, na druhé straně to poněkud snižuje deklarované zásluhy Ústřední jednoty hospodářských družstev v Praze na rozvoji družstevního úvěrnictví jako celku.⁷²

⁷² Třicet let české... c.d., str. 129

Tabulka č.1

	Počet družstev	počet členů*	závodní podíly *	rezervní fondy*	vkł. úsporné*	vkłady na b. ú.*
Svaz						
Ústřední jednota Praha	1 656	141 934	1 651	3 512	314 361	19 564
Svaz hosp. dr. V Praze	249	24 465	130	145	25 136	1 170
Ústřední jednota Brno	592	86 663	985	3 116	162 417	2 192
Ústřední svaz Brno	29	3 986	83	254	9 391	15
Jednota Opava	72	7 740	95	258	18 594	418
celkem české svazy	2 598	264 788	2 944	7 285	529 899	23 359
Zentralverband Praha	674	82 984	2 058	3 613	275 573	21 420
Zentralverband Brno	296	33 850	621	2 450	111 257	7 778
Verband Bílsko / Opava	137	18 701	307	882	56 746	2 468
celkem německé svazy	1 107	135 535	2 986	6 945	443 576	31 666

* finanční částka uváděna v tisících K

Zdroj :F.L. Dvořák, Družstevnictví československé, Praha 1920 str. 45-47

2.5 organizace zemědělského družstevnictví

2.5.1 družstevní svazy

Zvětšující se počet družstev vytvářel potřebu poradních a zastřešujících organizací, nazývaných ústředními družstvy, jednotami nebo starostenskými svazy. Organizačně byl i na vyšší úrovni zachován družstevní princip, každé družstvo do svazu vložilo členský podíl a za něj získalo vliv na jeho řízení a hospodaření.⁷³ Svazy vznikaly na národnostním základě, později u českých svazů došlo ještě k dalšímu rozdělení a to podle vlivu politických stran. Je

⁷³ Hůlka, A., Vývoj, význam..., c. d., str. 26

zajímavé, že očividné a veřejně deklarované propojení hospodářských skupin s politickými stranami nebylo považováno za nežádoucí ani nevhodné.

Svazy představovaly peněžní, obchodní, organizační a revizní ústředí přiřčených zemědělských družstev. Finanční centrum tvořily ústřední pokladny, které přijímaly přebytky vkladů nebo prostředky ze svazové pokladny půjčovaly a zároveň napomáhaly členským družstvům získat úvěr u jiných peněžních ústavů. Ve funkci obchodního ústředí svazy využívaly odborně zdatného personálu a znalostmi trhu, kterou ne všechna členská družstva mohla disponovat. Hromadné nákupy osiva, výsadby, hnojiv a podobně spolu s lepší možností ověřovat jejich kvalitu výrazně snižovaly vstupní náklady rolníků. Při organizovaném prodeji družstevní svazy omezily působení nejružnějších překupníků, při možnosti část prodeje odložit dosahovaly výhodnější ceny. Jednáním se zpracovateli získávaly cenné vědomosti o potřebách spotřebitelů, čímž mohly zpětně ovlivnit skladbu a rozsah pěstebních ploch. Organizační činnost svazů představovala pomoc při zakládání nového družstva, zastupování družstva navenek, právní a poradenskou činnost. Revizní činnost nejprve představovala druh vnitrosvazové kontroly, později na ně rakouský zákoník delegoval provádění kontroly veřejné.⁷⁴

Mezi nejdůležitější české zemědělské družstevní svazy patřila *Ústřední jednota hospodářských družstev v království Českém* založená v Praze roku 1895, *Ústřední jednota českých hospodářských společenstev v Brně*, založená roku 1896, obě sdružující všechny typy družstev činných v zemědělství, *Ústřední svaz českých hospodářských společenstev v Brně* z roku 1896, sdružující záložny typu Schultze-

⁷⁴ Dvořák, L.F., Družstevnictví československé, Praha 1920

Delitsche, *Jednota českých družstev v Opavě* založená roku 1901. Vedle sebe dále působily svazy družstev německých a polských.

2.5.2 družstevní stanovy

Stanovy družstva tvořily společenskou smlouvou mezi družstvem a jeho členy. Obligatorně obsahovaly definování předmětu činnosti družstva, úpravu hlasovacího práva, podmínky nabytí členství, práva a povinnosti členů. O řadě dalších, fakultativních, ustanovení rozhodovali členové na ustavující schůzi. Nejvyšší samosprávný orgán, valná hromada, rozhodovala o zásadních otázkách hospodaření družstva, volila představenstvo oprávněné za družstvo jednat a dozorčí radu kontrolující činnost představenstva. Rozhodování probíhalo formou hlasování, kde zákon nabízel dvě varianty. Buď každý člen disponoval jedním hlasem, tedy nebyl brán ohled na výši kapitálového podílu, nebo byla výše vloženého kapitálu honorována určitým počtem hlasů s tím, že jejich maximální počet mohl být omezen. Úprava hlasování tvořila asi nejdiskutovanější a nejvíce problematický bod družstevní demokracie. Členové s vyššími vklady, nesoucí vyšší riziko podnikání, požadovali větší možnost ovlivňovat chod družstva, členové s nízkými vklady nechtěli vytvářet pouhou kulisu, v nerovném počtu hlasů spatřovali odklon od demokratických zásad. Výše členského vkladu se stala pro rozhodování zásadní, méně majetní členové nepřestávali volat po návratu k systému 1 člen = 1 hlas. S rozvojem družstevního hnutí řada zásadních rozhodnutí probíhala v ústředních svazech, kde vlivná místa obsazovali právě kapitálově silní statkáři a zemědělská buržoazie. Drobní rolníci jako společenská skupina ztráceli část ze svých rozhodovacích pravomocí.

2.5.3 Ústřední jednota hospodářských družstev

Největší družstevní svaz v českých zemích, *Ústřední jednota hospodářských družstev v Praze*, zasluží krátkou zmínku o své činnosti. O založení spolku s programem hájit zájmy českých Raiffeisenových záložen, spolupůsobit při jejich zakládání a vytvořit jim finanční centrum se usneslo shromáždění Raiffeisenových záložen v roce 1895. Těžiště působení spočívalo v poradní oblasti, kde funkcionáři spolku naráželi na potíže spojené s růzností stanov i neznalostmi družstevních funkcionářů, obzvláště pokladníků. Vytvoření finančního střediska se vzhledem na nevěrohodnost spolkové formy Ústřední jednoty nedařilo. Z toho důvodu bylo rozhodnuto změnit formu spolkovou na družstevní, podle zákonné úpravy z roku 1873. O vytvoření účtu Ústřední jednoty, kam by družstva ukládala své přebytky, i o podmínkách získání úvěrů probíhala jednání se *Zemskou bankou království Českého*. Do roku 1900 byly přijímány do Ústřední jednoty téměř výhradně družstva úvěrní, která byla pokládána za základ celého zemědělského družstevnictví. Kampeliček přidružených k Ústřední jednotě každý rok přibývalo, výrazným impulsem rozmachu se stalo přijetí zákona o revizi družstevního hospodaření v roce 1903, odkdy svazově neorganizovaných družstev zůstalo minimum. Stálé zvětšování počtu družstev a různé rozšiřování oborů jejich působnosti vedlo ke změně vnitřní organizace. Družstva se sloučila na oborovém základě ve svazy a ty následně zastřešovala Ústřední jednota. Na principu politických stran došlo v roce 1908 k vyčlenění *Svazu hospodářských družstev v Praze*, kde rozhodující vliv získala katolická církev a církevní hodnostáři. Podobné rozštěpení nastalo na Moravě, kde *Ústřední jednota českých hospodářských společenstev v Brně* sdružovala členy

blízké katolickým stranám a *Ústřední svaz českých hospodářských společenstev v Brně* straně agrární.⁷⁵

Pokud bychom měli životním příběhem jedné osobnosti vystihnout propojenost úvěrních družstev, jejich největší centrály ÚJHD (později Centrokooperativou), Agrární bankou a samotnou agrární stranou, stěží můžeme najít vhodnější příklad než Františka Jana Kroihera (1871-1948). Tento katolický kněz od mládí vynikal zájmem o veřejný život, zprvu realizovaný na půdě katolické, později ale zcela převážil jeho zájem o sociální problematiku venkovského obyvatelstva, což vyústilo v organizování kampeliček na jihočeském venkově.⁷⁶ Jejich prostřednictvím proniknul do ÚJHD, kde působil nejprve jako člen výboru, poté představenstva až se stal na dlouhá desetiletí prvním náměstkem starosty. Navenek zastupoval Jednotu v řadě organizací, ať již to byly *Tiskařské a vydavatelské podniky Novina*, *Centrokooperativa* nebo správní rada *Agrární banky*⁷⁷. Jeho politické působení není spojeno s katolickými politickými stranami, jak by se dalo z jeho vzdělání odvozovat, ale s agrární stranou, za kterou nakonec působil jako senátor. Jedná se jistě o osobnost výjimečného postavení, výborně ale dokumentuje provázanost družstevnictví s celým agrárním sektorem.

Organizování kapitálově náročnějších podniků nebo výrob, které nebylo možno zabezpečit pouze členskými dodávkami, vyžadovalo jinou právní formu podnikání. Z toho důvodu družstva zakládala akciové společnosti, zřizované podle podmínek akciového

⁷⁵ Třicet let české zemědělské, družstevní práce. Jubilejní spis Ústřední jednoty hospodářských družstev v Praze a přičleněných kampeliček a družstev, Praha 1928str.129-147

⁷⁶ Marek, P., Senátor agrární strany František Jan Kroiher, in: Osobnosti agrární politiky 19. a 20. století, Studie Slováckého muzea Uherské Hradiště, 11/2006, str. 107-112

⁷⁷ Novotný, J., Šouša, J., Banka ve znamení zeleného čtyřlístku, Agrární banka 1911-1938 (1948), Praha 1996, str. 85

regulativu z roku 1899, nebo zřizovala společnosti s ručeným omezeným, podle zákona z roku 1906. Svépomocný charakter získávaly takové podniky tím, že jednotliví akcionáři dodávali určité množství suroviny na akcii nebo činnost společnosti přinášela obecný prospěch rolníkům.

2.6 motivy zakládání zemědělských družstev

Příčin, proč v druhé polovině 19. století dochází na českém venkově k modernímu, dobrovolnému a svépomocnému sdružování, lze najít několik. První tkví v hospodářských podmínkách, které umožnily vznik masy sice drobného, ale do značné míry suverénního rolnictva, nadto určitým způsobem vzdělaného. Další nacházíme ve struktuře držby půdy, v technologických a jiných změnách zemědělské výroby. V neposlední řadě musela prospěšnost sdružování vyvážit úsilí i námahu na spolupráci vynaloženou. Nyní blíže pojednáme o jednotlivých skupinách rolníků diferencovaných podle výměry půdy a podle přístupu rolníka k případnému pronájmu.

2.6.1 majetkové poměry a vlastnictví půdy

V českých zemích zanikla roboty, poddanství a práva vrchnosti nad poddanými zákonem ze dne 7. 9. 1848. Půdu, která na venkově vždy představovala klíč k blahobytu, rolníci získávali do vlastnictví v procesu tzv. vyvazování z poddanských břemen na základě zákona ze 4. 3. 1849. Všechna břemena, služby a dávky spojené s poddanskými pozemky, bez ohledu zda plynuly z poddanského, vlastnického nebo jiného způsobu právní nadřazenosti vrchnosti nad poddanými, byly zrušeny. Zatímco práva vyplývající z osobního závazku vůči vrchnosti byla zrušena bez náhrady, za dávky, platy a robotu vrchnost získávala úplat. Nově vytvořený systém ponechal

většinu půdy původní vrchnosti a vytvořil množství drobných rolníků. Bývalá vrchnost díky náhradám neobyčejně kapitálově posílila, což jí umožnilo přetransformovat velkostatek feudální na kapitalistický. Rolníci naopak vstupovali do samostatného hospodaření zatíženi úvěry, které je spolu s relativně malou výměrou limitovaly v možnostech strojového vybavení i celkové modernizace. Jako skupina zůstávali fakticky závislí na spolupráci s dřívější vrchností.⁷⁸ Výměra vlastněné půdy vytvářela novou sociální stratifikaci venkova, kterou vyjadřují následující skupiny:

- a) Do počtu hospodářství na českém venkově nejsilnější skupinu rolníků, celých 48%, představovali ti s nejmenší výměrou do 2 ha zemědělské půdy. Pouze asi 40% z nich hospodařilo na vlastním, ostatní si půdu pronajímali. Hlavní zdroj obživy rolník nacházel mimo domov, na domácí půdě vykonával pouze hrubší práce, jinak ji obhospodařovala manželka a děti. Ti svojí prací také spláceli případné nájemné – pachtovné nebo půjčení strojů a potahu od movitějšího sedláka.
- b) Malorolníci hospodařící na 2 až 5 ha půdy představovali dalších 25% z celkového počtu hospodářství a opět pouze 40% z nich hospodařilo na půdě vlastní. Jejich hospodářská situace se velmi podobala předchozí skupině, vlastnili jen poněkud lepší strojové vybavení a výjimečně zaměstnávali také námezdní síly.
- c) Výměru hospodářství 5-10 ha v méně úrodných oblastech označujeme jako malorolnickou, v úrodnějších oblastech jako střední hospodářství. Usedlosti byly schopny zcela zabezpečit výživu rodiny, v úrodných letech vykazovaly dokonce jisté přebytky. Hospodaření většinou představovalo jediné zaměstnání

⁷⁸ Kutnar, F., Cesta selského lidu ke svobodě, Praha 1948

hlavy rodiny, a ačkoliv si většinou udržovalo rodinný charakter, asi čtvrtina z nich zaměstnávala také stálou pracovní sílu. Strojové vybavení představoval zpravidla více než jeden stroj.

- d) Výměra 10-20 ha představuje opět podle úrodnosti středního rolníka nebo zámožného sedláka. Tato hospodářství si udržovala rodinný charakter a disponovala strojovým vybavením (secí stroje, mlátičky, vyorávače a podobně). Nedostatek půdy nutné pro stabilizaci, rozvoj a případný zisk řešila nájmem.
- e) Výměra 20-50 ha představovala hospodářství statkářů. Zaměstnávali stálou pracovní sílu i sezónní pracovníky (často z rodin maloroelníků), vlastnili jednoznačně nejlepší strojové vybavení a orientovali se na využívání vodní síly, později elektřiny. S postupnou diferenciací hospodářských poměrů někteří statkáři svá hospodářství dále rozšiřovali nad uvedenou výměru.⁷⁹ Z této skupiny se vzrůstala česká agrární buržoazie, politicky činní obránci rolnických zájmů a české národní myšlenky. Konkrétně F. L. Rieger nebo J. Perner pocházeli z rodin vesnických mlynářů.⁸⁰
- f) Na 30% veškeré půdy obhospodařovaly velkostatky s výměrou 50-200 ha a tzv. šlechtická latifundia s rozlohou často nad 1000 ha. Patřila velmi úzké skupině vlastníků, kteří se zpravidla se na řízení podniku aktivně nepodíleli a za tím účelem zaměstnávali vzdělané odborníky. V případě šlechtických vlastníků latifundií se zájem majitelů obracel do veřejného a politického života, účastnili se správy státu nebo zasedali ve správních či dozorčích radách

⁷⁹ Kubačák, A., Vývoj zemědělství, in: Jakubec, I., Jindra, Z., Dějiny hospodářství českých zemí, Od počátků industrializace do konce habsburské monarchie, Praha 2007, str.107-109

⁸⁰ Průcha, V. a kolektiv, Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918-1992, I. díl období 1918-1945, Brno 2004, str. 83

finančních institucí. V českých zemích zůstávala z doby feudalismu velká pozemková vlastnictví šlechty a církve, z nichž dokonce 59 (představující 11% veškeré půdy v Čechách a 8% veškeré půdy na Moravě)⁸¹ bylo zatíženo fideikomisem. Omezení volné dispozice se šlechtickou půdou i nahromadění půdy v rukou latifundistů vedlo k omezování rozvoje tržního hospodářství a potažmo rozvoje zemědělského podnikání vůbec. Nejprogresivnější hospodářství o rozloze 30-100 ha nemohla dále expandovat.⁸² V oblastech velkých pozemkových držav se zpravidla pomalu rozvíjel průmysl, málo pracovních příležitostí nutilo obyvatelstvo ve vysoké míře k vystěhovalectví nebo odchodům za sezonní prací mimo domov⁸³.

Samostatný rolník musel sám zastávat široké spektrum specializovaných organizačních úkolů i pracovních výkonů: nakupovat osiva, hnojiva, nářadí, musel si půjčovat stroje, zajišťovat odbyt i vyrábět. Jeho finanční možnosti neumožňovaly najmout si na některou z těchto činností pracovní sílu nebo ji na někoho dalšího delegovat. Při realizaci produkce na trhu se ale setkával s konkurencí dobře organizovaného hospodaření velkostatku. Družstevnictví v nejrůznějších podobách představovalo řešení, jak v dílčích oblastech nevýhody menších hospodářství omezit.

2.6.2. změny v zemědělské výrobě

Zcela rozhodným způsobem se ve 2. polovině 19. století proměňoval systém zemědělské výroby. Hospodářství, dříve uzavřené samozásobitelské jednotky, začala vyrábět více pro trh, pro

⁸¹ údaje z roku 1882, Macek, J., Znárodnění a zlidovění české půdy. Praha 1918, s.14

⁸² Lom, F., Dějinný vývoj změn organizační struktury zemědělských podniků v letech 1750-1914 v Čechách, Vědecká práce Československého zemědělského muzea 16, Praha 1978

⁸³ Lacina, V., Vývoj představ agrární strany o úpravě pozemkové držby do uzákonění pozemkové reformy v roce 1919, in: Politická a stavovská zemědělská hnutí ve 20. století, Studie Slovákého muzea Uherské Hradiště, 5/2000, str. 149

zásobování stále početnějšího nezemědělského obyvatelstva. Docházelo ke specializaci na pěstování úzkého a s ohledem na přírodní podmínky nejvýhodnějšího výběru plodin. Celé oblasti se specializovaly na určité plodiny, například na produkci brambor, řepy nebo například chmele, ve velkých plochách se začínají pěstovat dosud okrajové plodiny, např. cukrovka. Rozvíjí se technologie potravinářského zpracování a kapitálově silní prvovýrobci získávají vliv ve zpracovatelském průmyslu.

Nejúčelněji zavádějí moderní postupy velkostatky o výměře přibližně 100-200 ha. Právě v jejich organizaci práce se rodí nová vědecká disciplína, tzv. selská spravověda, zabývající se řízením a organizováním zemědělského podniku. Snaha o racionalizaci zemědělské výroby postupně pronikne do celého procesu zemědělské výroby a zahrne i oblast zemědělského sdružování.⁸⁴

K dosažení vyšších výnosů byly rozšiřovány orné plochy, přecházelo se k intenzivnějším formám výroby a také k technologickým změnám. Zásadní technologická změna spočívala v opuštění po staletí užívaného trojhonného systému a v zavedení systému střídavého. Nově docházelo k odstranění úhoru a ke střídání plodin tak, aby nikdy nešly dva roky po sobě. Ustálila se kombinace píce, obiloviny, okopaniny. Pěstování motýlkovitých píce (červeného jetele a vojtěšky) umožňovalo vyšší stavy domácích zvířat, jejich hnůj potom spolu s hlubší orbou nahradil úhor, do té doby hlavní zdroj obnovy úrodnosti půdy.⁸⁵

⁸⁴ Laur, E., Úvod do zemědělské ekonomiky. Se zvláštním zřetelem k nauce o zemědělské práci. Praha 1937

⁸⁵ Kubačák, A., Vývoj zemědělství, in: Jakubec, I., Jindra, Z., Dějiny hospodářství českých zemí, Od počátků industrializace do konce habsburské monarchie, Praha 2007, str. 136-137

Se zvětšováním obhospodařované půdy i technologickými změnami souvisí pronikání mechanizace do zemědělství. Zjevné zpožděním za mechanizací průmyslu vzniklo z důvodů specifických problémů spojených s používáním strojů v zemědělství. Zatímco v průmyslu může být stroj zpravidla využit dlouhodobě, v zemědělství se často používá po dobu velice krátkou, někdy pouze několik dní v roce. Nadto je nutno stroje často upravovat pro potřeby té které půdy nebo toho kterého terénu, což výrobu prodražuje. Vždyť jen například pluhů bylo v českých zemích používáno více než sto různých typů!⁸⁶ Bez pomoci strojů ale nemohla být půda žádoucím způsobem upravena pro setí obilí ani cukrovky, nemohlo být využíváno hlubší orby, obilí nebylo možno kvalitně vymlátit nebo vyčistit a podobně. Získat stroje nebo alespoň lepší mechanické vybavení se pokoušeli movitější rolníci nebo sedláci, kteří je potom za úplatu nebo pracovní výpomoc půjčovali ostatním. Od 70. let docházelo k zakládání strojních družstev, zvaných „pomocná družstva“, která nakupovala strojové vybavení a za úhradu ho půjčovala. Na území Československa jich nejvíce působilo v období první světové války, kdy jejich počet dosahoval 236.⁸⁷ Časem se ukázalo společné užívání strojů více hospodáři jako nevhodné, a proto se od provozování strojních družstev upouštělo. Navíc s rozvojem strojírenského průmyslu se i zemědělské stroje stávaly dostupnější širšímu okruhu rolníků. Naopak velkou oblibu získávala od počátku 20. století družstva pro výrobu a distribuci elektřiny.⁸⁸ Jejich obrovský rozmach nastal ovšem později, v období první Československé republiky.

⁸⁶ Tempír, Z., Zemědělství, in: Jílek a kol. Studie o technice v českých zemích, díl I.-II., 1800-1918, Národní technické muzeum, Praha 1983-1984

⁸⁷ Špirk, L., Zemědělské družstevnictví v kapitalistické a lidovědemokratické ČSR, Praha 1959, str. 260

⁸⁸ Kubů, E., Pátek, J., Mýtus a realita hospodářské vyspělosti Československa mezi světovými válkami, Praha, str. 101

Péče o půdu dostala novou podobu také díky melioracím, odvádění přebytečné vody z půdy, nebo naopak jejímu zavlažování.⁸⁹ Průkopníky těchto nákladných staveb byli pochopitelně vlastníci velkých pozemkových majetků, již od 60. let 19. století prováděli odvádění přebytečné vody drenážemi na svých panstvích Schwarzenberkové. Mimo překážku velkých investičních nákladů komplikovala veškeré meliorační nebo zavlažovací práce také roztržitost pozemkové držby. Přelomovým způsobem organizace těchto staveb se stala vodní družstva a legislativa, která jejich činnost výrazně podporovala. Členství v melioračním družstvu bylo vázáno na vlastnictví půdy dotčené vodním dílem. Členem se mohl vlastník stát na základě dobrovolné přihlášky nebo z rozhodnutí okresního úřadu. Pokud ten uznal určitý projekt za prospěšný, a když se pro něj vyslovila pozemková většina, museli se menšinoví vlastníci přizpůsobit.⁹⁰

Další změny nastávaly v chemizaci zemědělské výroby, představované jak používáním nových hnojiv, tak úpravou osiva před setím. Mezi klasicky používaná hnojiva patřila chlévská mrva, popel, bahno a vápno, v omezené míře také kostní moučka. Novým přírodním hnojivem v 2. polovině 20. století se stalo na amoniak a fosfor bohaté guano, trus mořských ptáků. Budoucnost však měla patřit produktům uměle vyráběným. Dovážel se k nám chilský ledek, ale především se od 70. let 19. století u nás vyráběla tzv. hnojiva strojená.⁹¹ Efekt používání nových hnojiv se dostavoval velice rychle, a proto se jejich užívání záhy rozšířilo z velkostatků také na progresivní rolníky.

⁸⁹ Lom, F., Československé zemědělství od roku 1848, Věstník Československé akademie zemědělské 15, 1939

⁹⁰ Hůlka, A., Zemědělské družstevnictví, Praha 1931, str.83-126

⁹¹ Lom, F., Přehled dějin zemědělské výroby v českých zemích, Praha 1972

Mezičlánek mezi výrobcem nebo dovozcem hnojiva a rolníkem vytvářeli nejrůznější obchodníci. Odebírání malého množství se prodražovalo, nadto obzvláště u strojených hnojiv rolníci stěží mohli sami kontrolovat jejich kvalitu. Spojení do skladištního družstva přineslo rolníkům nižší cenu zboží, možnost kontrolovat jeho jakost a v neposlední řadě pomáhalo odstraňovat obvyklé nákupy u obchodníků na dluh, které v konečné fázi zboží výrazně prodražovaly.⁹² Na straně nákupu skladištní družstva obstarávala pro své členy nejen hnojiva, kvalitní osiva a sadbu, ale také krmiva, stroje, železo nebo uhlí. Pro ošetření osiva vznikaly čistící a mořící stanice, které rolník mohl za poplatek využívat. Na straně odbytu se rolníkova situace vytvořením skladištního družstva také výrazně zlepšila. Družstvo vznikalo zpravidla na okresním principu, pro 20-30 obcí, a usilovalo o vlastní skladové prostory s čistícími a třídícími stanicemi. Tím odpadala lichva se zbožím, kdy překupníci zneužívali rolníkovu situaci, když vzhledem k nedostatku skladištních kapacit musel své zboží prodat v místě jimi určeném a prakticky za jimi určené ceny. Vedení družstev získávalo odborné obchodní znalosti, díky kterým bylo schopno do určité míry přenést potřebu trhu do výrobního plánu rolníků. Počet družstev zabývajících se nákupem zemědělských potřeb a prodejem zemědělské produkce stabilně stoupal, před vznikem Československé republiky jich pracovalo 240.⁹³ Poměrně nízký počet nevypovídá o jejich skutečném vlivu a síle. Jak již bylo zmíněno, z důvodu vysokých investičních nákladů vznikala vždy pro určitou spádovou oblast.

⁹² Hůlka, A., *Zemědělské družstevnictví*, Praha 1931, str. 99

⁹³ Špirk, L., c.d., str. 206

2.6.3 zemědělské krize

Krize vyvolané nepřízní počasí, válkami či nemocemi provázely zemědělství odnepaměti, v druhé polovině 19. století ale přicházela krize v jiné podobě. Zemědělská produkce nenalézala realizaci na trhu a výkupní ceny klesaly, nadto odběratelé postižení průmyslovou krizí nakupovali méně. Zapojení českých zemí do evropského a později světového trhu vedlo spolu s obrovským rozmachem a zlevněním námořní i železniční dopravy k dovozům obilí i dalších komodit do Evropy. Přicházelo levné obilí z USA, jižní Ameriky i Indie. Horší situace v rostlinné výrobě vedla k orientaci na živočišnou výrobu a pěstování průmyslových plodin.⁹⁴ České země postihla krize v poslední čtvrtině 19. století ve dvou fázích, v rozmezí let 1873-1878 a 1879-1904. Na přelomu 70. a 80. let krizi tlumil rozmach řepářství a bramborářství v důsledku konjunktury lihovarnictví a cukrovarnictví.

Majitelé velkostatku se dokázali s měnící se ekonomickou situací vyrovnat lépe než drobní rolníci. Dokázali lépe čelit poklesu zisku, snadněji získali úvěr, snadněji si opatřili stroje i je mohli smysluplněji využívat, své výpěstky lépe zhodnocovali. Ani v době krize se jejich životní standard příliš neměnil.⁹⁵ Pro ostatní kategorie rolníků znamenala krize potřebu většího úvěru. Městské záložny a spořitelny poskytovaly hypotéční nebo provozní úvěry zpravidla na dobu 3 až 6 měsíců. Zemědělec s ohledem na hospodářský rok potřeboval úvěr na 2 až 4 roky, navíc jako osoba v městě většinou neznámá získával půjčku obtížněji. Z pozemkových knih vyplývá, že pouze 40% úvěrů rolníci získali u peněžních ústavů, zbylých 60% od soukromých osob. V nevýhodné pozici se stávali snadnou kořistí

⁹⁴ Kubačák, A., Vývoj zemědělství, in: Jakubec, I., Jindra, Z., Dějiny hospodářství českých zemí, Od počátků industrializace do konce habsburské monarchie, Praha 2007, str. 112-115

⁹⁵ Kubačák, A., Vývoj zemědělství... c.d., str. 112-113

lichvářů. Obvyklý postup spočíval nejprve v půjčování malých částek, které se, pokud nemohly být spláceny, proměňovaly ve směnečné dluhy a byly zaneseny do pozemkových knih. Výše ročního úroku dosahovala i 40%. O finanční situaci rolnictva vypovídá také skutečnost, že mezi lety 1868 až 1902 byly uvaleny exekuční dražby na selské usedlosti za 710 milionů K.⁹⁶ Objektívni příčiny hospodářských neúspěchů zesilovala tradiční venkovská mentalita, v níž peníze zaujímaly komplementární význam a představovaly pouze nutný prostředek směny. S tím souvisela nedostatečná finanční vzdělanost rolnictva.⁹⁷ Sociální situace drobných rolníků se stávala bezvýhodnou.

2.7 zpracovatelská družstva a potravinářský průmysl

Zpracování zemědělské produkce se stalo dalším způsobem navýšení zisku rolníků. Z hlediska efektivity hospodaření nebylo zanedbatelné ani využití odpadní suroviny ze zpracování, nejčastěji jako krmiva nebo hnojiva. Pro zpracování mléka začaly v roce 1900 vznikat vedle soukromých podniků družstevní mlékárny. Jednalo se zpravidla o malé provozy sdružující několik rolníků v obci, k výrobě mléka i sýrů využívaly pouze ruční pohon. Do roku 1914 působilo v českých zemích 61 takových závodů.⁹⁸ Družstevní forma podnikání začala od roku 1910 pronikat i do mlynářství, jako reakce na konkurenční působení uherských mlýnů. Mlýnská družstva se zabývala většinou pouze mletím mouky, už ne obchodem s ní.⁹⁹

⁹⁶ Hůlka, A., Vývoj, význam a úkoly zemědělského družstevnictví, Praha 1923, str.8

⁹⁷ Štaif, J., Peníze a společnost, Několik sond do vztahů mezi tradiční mentalitou a společenskou modernizací v české národní společnosti 19. století., in: Kubů, E. – Šouša, J., Finanční elity v českých zemích (Československu) 19. a 20. století, str. 18-55

⁹⁸ Třicet let zemědělské družstevní práce, c.d., str. 507

⁹⁹ Dvořák, L., F., Družstevnictví ...c.d., str. 20

V podstatě novým prvkem na pomezí zemědělské a průmyslové výroby se stal potravinářský průmysl. Jeho počátky v první polovině 19. století jsou vyvolány zvětšenou spotřebou potravin nezemědělského obyvatelstva na straně jedné a racionalizačními snahami velkostatku na straně druhé.¹⁰⁰ Dominantní postavení patřilo s podílem asi jedné třetiny z oborové struktury cukrovarnictví, významným způsobem se rozvíjelo také pivovarnictví, sladovnictví, lihovarnictví a výroba kávovinových náhražek.¹⁰¹ V pivovarnictví nedocílilo družstevní hospodaření významnějšího zastoupení, určitý vliv však rolníci získali jako dodavatelé strategických surovin. Ječmen dodávali prostřednictvím obilních družstev, chmel prostřednictvím *Společnosti pro obchod chmelem v Praze*. V lihovarnictví nastala v 19. století nejvýraznější změna v podobě přechodu od výroby lihu z obilí na výrobu z brambor. Prvotní impuls sice přinesly ještě napoleonské války, ale rozhodující pro dlouhodobé využívání brambor bylo množství lihu získané z hektaru zemědělské produkce, až trojnásobné v porovnání s obilím. Produkce lihu pochopitelně podléhala státním zásahům omezujícím maximální dovolené množství výroby. Družstevních lihovarů působilo k roku 1918 v českých zemích 21.¹⁰² Zvýšená obliba kávy a její levnější náhražky, cikorky, vyvolala rozšířené pěstování čekanky. Po roce 1900 se čekanka nadto stala výhodnou substituční plodinou pro řepaře, na které doléhaly tlaky vyvolané kartelovými dohodami cukrovarů. Rolníci nejprve zakládali družstevní sušárny a takto upravenou surovinu předávali k továrnímu zpracování. Vytvořením *Svazu sušářů čekanky a řepy* čekanková družstva získala výsadní postavení na trhu a po založení společnosti pražírny *Kávoprůmysl*

¹⁰⁰ Dudek, F., Utváření základů zemědělskopřůmyslového komplexu v procesu kapitalistické industrializace českých zemí, *Hospodářské dějiny/Economic History* 9, 1982, str. 7-57

¹⁰¹ Dudek, F., Vývoj průmyslu. Období 1815-1848, in: Jakubec, I., Jindra, Z., *Dějiny hospodářství českých zemí, Od počátků industrializace do konce habsburské monarchie*, Praha 2007, str. 193

¹⁰² Třicet let české zemědělské, družstevní práce, c.d. str. 547

spojených družstevních sušáren ovládla výrobu cikorky takřikajíc „od pole po stůl“. České země produkovaly v rakouské monarchii 96% veškeré cikorky.¹⁰³

2.7.1 družstevní vliv v cukrovarnictví

Cukrovarnictví představuje, jak již bylo zmíněno, jednoznačně dominantní zpracovatelský průmysl druhé poloviny 19. století. Už proto nemohlo být družstevními myšlenkami opomenuto. Typická rolnická družstva se v tomto oboru zemědělské činnosti neuplatnila, ale následující řádky jsou o snaze vytvořit družstevní cukrovary a o důvodech, proč se to zcela nepodařilo. Pozdější „porolnění“ cukrovarů představovalo záminku pro vybudování cukrovarnického komplexu v rámci bankovního impéria, ale o tom pojednává až další kapitola. Družstevní vliv v oboru se uplatnil i nepřímo, když nejvlivnější zájmová organizace řepářů působila ve volném organizačním svazku s největším zemědělským družstevnictvím svazem, *Ústřední jednotou hospodářských družstev*.

Používání cukru, nejdříve třtinového, se u nás rozmohlo v souvislosti s rozšířenou poptávkou po čaji a kávě. Prvním impulsem k výrobě cukru z řepy se stala kontinentální blokáda, která odřízla celé odvětví od dodávek cukrové třtiny. Problém nedostatku suroviny vedl ke hledání substituční plodiny a experimentování se zpracováním javorové šťávy a cukrové řepy. Technologický postup výroby nebyl dosud dobře propracován, každý závod zkoušel vylepšit své metody a způsob výroby se vlastně každoročně měnil.¹⁰⁴ Nadto odvětví trpělo nedostatkem zkušeností s pěstováním i sklizní cukrové řepy. Po odvolání blokády se výroba vrátila ke zpracování cukrové třtiny.

¹⁰³ Hůlka, A., *Zemědělské družstevnictví*, c.d. str. 117

¹⁰⁴ Říha, O., *Počátky českého cukrovarnictví*, Praha 1976, str. 81

Další rozvoj oboru nastal za jiné hospodářské situace, když po roce 1820 začaly stagnovat a klesat ceny zemědělských produktů. Velkostatky, dosud výrazně zaměřené na výrobu obilí, hledaly náhradní výrobní program. Především ale došlo ke změně technologie výroby, která skutečně umožnila efektivně vyrábět kvalitní řepný cukr. Jednalo se o zdokonalení vyluhování řízků difuzí a čištění šťávy saturací. Výroba vyžadovala výkonné strouhačky a lisy, které poháněl parní stroj. Tentokrát řepné cukrovary hospodářsky uspěly a představovaly u nás nejvýnosnější potravinářské odvětví vůbec. Již roku 1851 vyráběly české země, převážně v Polabí a v úrodných oblastech Moravy, 76% řepného cukru celé monarchie. Zpracování řepy představovalo kapitálově náročnou investici, které se nejprve chopili šlechtičtí velkostatkáři, teprve postupně do oboru začal pronikat průmyslový kapitál. Nejčastěji se investoři sdružovali na bázi akciových společností.¹⁰⁵ Období největšího zakládání nových cukrovarů nastává v 60. a na začátku 70. let, kdy se prosadila tovární výroba.

Úspěch cukrovaru se výrazným způsobem vázal na dostatek kvalitní suroviny, kterou bylo možno pěstovat jen na úrodných půdách, což v případě českých zemí znamenalo v národnostně českém území. Cukrovarnictví tak sehrálo zcela specifickou úlohu ve formování národnostně českého kapitálu. Pěstování cukrové řepy na selských a rolnických pozemcích znamenalo dovršení modernizace zemědělství, definitivně se ustálilo střídavé hospodaření s vyloučením úhoru. Náročná plodina vyžadovala hlubokou orbu, kterou bylo nutno provádět kvalitními pluhy a pravidelné hnojení, ke kterému se využívalo umělých hnojiv i odpadních kalů z cukrovarů. Odběr odpadových řepných řízků sloužil jako kvalitní krmivo a tím

¹⁰⁵ Tamtéž, str. 108

podporoval ustájení dobytka v chlévech.¹⁰⁶ V řadě případů přineslo pěstování řepy výrazné zásahy do krajiny, to když byly vysoušeny rybníky a tím zvětšována plocha úrodné půdy.

Majitelé selských gruntů vstupují do cukrovarnictví až zakládáním akciových cukrovarů v 60. a 70. letech. Typickým příkladem jsou rolnické akciové cukrovary, které nesly i několik dalších družstevních prvků. Například podíly nebo akcie byly prodejné pouze se souhlasem představenstva a musely být nejprve nabídnuty za předem stanovenou cenu, akcionáři ručili svými podíly, pouze v případě likvidace do násobků podílu nebo neomezeně, celým jměním. Úplně první rolnické cukrovary vznikly v průběhu zakladatelské vlny mezi lety 1862 až 1864, mohutnější rozvoj však nastal až po roce 1867, na základě nového zákona o hospodářských spolcích.¹⁰⁷ Česká společnost vnímala celý proces jako vlasteneckou záležitost, hospodářské motivy se zde mísily s národními, celé akce probíhaly jako oslavy s prapory a proslovy řečníků. Do roku 1872 bylo založeno dalších 70 rolnických cukrovarů v Čechách, 8 na Moravě a jeden ve Slezsku. Rolnické cukrovary (76 závodů) tvořily přibližně 46% ze všech cukrovarů v Čechách. Český kapitál se soustředil v 67 z nich, ostatní byly založeny rolníky německými. Na Moravě do roku 1872 pracovalo 8 rolnických cukrovarů, z celkového počtu 50 tedy 16%. Ve Slezsku působil rolnický cukrovar pouze jeden.

Nevýhody a slabá místa nově zakládaných rolnických cukrovarů spočívala v přehnaných očekáváních zisku i malých zkušenostech zakladatelů. Josef Pflieger, spoluzakladatel cukrovaru v Pardubicích, stanovil pro úspěšné zakládání cukrovarů následující

¹⁰⁶ Vilikovský, V, Dějiny zemědělského průmyslu v Československu, Praha 1936, str.356

¹⁰⁷ Dudek, F., Vývoj cukrovarnického průmyslu v českých zemích do roku 1872, Praha 1979, str. 125-154

podmínky: minimální množství řepy 200 000q, což představovalo osev 2 500 měr řepy (cca 500 ha), při nutném střídání plodin celkovou výměru zemědělské půdy 10 tisíc až 20tisíc měr (přibližně 2-4 tisíce ha). Dále stálý přívod vody a kvalitní napojení na komunikaci, která musela být schopna unést zvýšený dovoz řepy, uhlí a odvoz řízků či cukru. Zakladatelé rolnických cukrovarů přistupovali k samotnému založení často bez hlubšího rozmyslu. Stavbu zahájili, aniž by získali dostatek prostředků, podcenili celkovou investiční náročnost a spoléhali se plně na úvěr a dlouhodobou konjunkturu. Zpravidla nedisponovali potřebnými odbornými technickými silami, často neměli zajištěn ani dostatečný zdroj suroviny. Té se pro rychlý růst počtu zpracovatelů začalo nedostávat, nastala velká konkurence. Akcionáři měli podle smlouvy dodávat “svému” cukrovaru surovinu za cenu pod aktuální cenou obchodní cenou, což je pochopitelně odrazovalo.

Kritickou situaci zakládání a provozu rolnického cukrovarů v Městci Králové popisuje ve svých pamětech Josef Vinduška, rolník z Podmokel obhospodařující pole s výměrou 15,6 ha.¹⁰⁸ Při zakládání cukrovaru se nenašlo dost zájemců o akcie z řad pěstitelů řepy, proto velkou část koupili kolínští židé. Ti získávali akcie na jména rolníků, kterým potom půjčovali peníze na vysoký úrok. Dluhy je nutili splácet řepou. Akcionáři se chovali nezodpovědně i k samotnému provozu, když při dodávání řepy šidili na váze i kvalitě a další majetek cukrovaru v podstatě rozkrádali.

Přehled hospodaření rolnických cukrovarů pro kampaň roku 1870 provedl jednoduchým porovnáním nákladů na koupi řepy, daň a zpracování s příjmem z prodeje cukru, melasy i zbytkového materiálu

¹⁰⁸ podle Dudek, F., Vývoj...c.d., str. 137

Václav Vilikovský.¹⁰⁹ Z jeho výpočtů vyplývá, že na 1q řepy prodělávaly cukrovary 16 kr. Už tak nepříznivou situaci umocnila nepříliš dobrá úroda pro kampaň 1872/1873 a především krach vídeňské burzy. Rolnické cukrovary v tak špatné hospodářské situaci potřebovali pro udržení výroby, zaplacení daně i zálohování suroviny řepařům provozní úvěr. V nepříznivé době jej získávali za nepříznivých podmínek, až na 10% úrok. V nastalé situaci se nabízel několik řešení. Cukrovary přecházely buď přímo do majetku bank, nebo vydávaly nové akcie a přibíraly kapitálově silnější akcionáře, čímž ztrácely rolnický charakter, nebo přicházely do exekucí. Řada rolnických cukrovarů se dostává do finanční a správní kontroly cukrovarnických komplexů vídeňských velkobank.

Z 85 rolnických cukrovarů (k roku 1873) přežilo nejhorší krizové roky 1873-1875 61 z nich (70,1%), zanikly 4 (4,6%) a majitele změnilo 22 (25,3%). Jen obtížně můžeme dále hovořit o rolnických cukrovarech, protože ačkoliv si ponechaly označení „rolnický“ nebo „spolkový“, změnili se držitelé a podnikání tak ztratilo družstevní prvky.

Rolnické cukrovary, jako vůbec celé české cukrovarnictví, trpěly nedostatkem základního i provozního kapitálu. Jejich podnikání se proto mohlo úspěšně rozvíjet pouze v napojení na peněžní ústavy. Drobní a střední rolníci potřebovali získat hotové peníze na nákup akcií, další prostředky byly třeba na zálohování řepy dodavatelům a podobně. Rolníci získávali úvěry od venkovských svépomocných peněžních ústavů, kterým ručili samotnou akcií. Dále některé peněžní ústavy kupovaly akcie cukrovarů do svého majetku. Podíl kapitálu získaného prostřednictvím založen byl větší na Moravě, což lze vysvětlit osobou předního propagátora a organizátora záloženského

¹⁰⁹ Vilikovský, V, Dějiny zemědělského průmyslu v Československu, Praha 1936, str

hnutí na Moravě J. R. Demela, který zároveň stál u organizování prvních rolnických cukrovarů.

Další kapitál přicházel do cukrovarnictví z nově zakládaných obchodních bank, nejaktivněji si v tomto ohledu vedla *Živnostenská banka*. *Živnostenská banka* představovala, jak již bylo uvedeno, finanční ústředí českých i moravských záložen a stala se hlavním úvěrním ústavem českých rolnických cukrovarů. V čele Živnobanky působily i cukrovarníci, například Ferdinand Urbánek, zakladatel cukrovaru v Kvasicích, organizátor cukrovarnického spolku a zakladatel záložního úvěrního ústavu v Hradci Králové. Živnobanka poskytovala cukrovarům úvěry na zakládání, provoz, poskytovala jim daňové záruky a organizovala i komisionářský prodej cukru. Důsledky cukerní krize se proto projevíly velmi výrazně také v jejím hospodaření, český agrární kapitál utrpěl citelné ztráty.¹¹⁰

Akcionáři z řad pěstitelů řepy si podržely větší vliv pouze ve čtyřech cukrovarech. O založení dalšího cukrovaru se pokoušela zájmová organizace pěstitelů řepy. Úspěch se dostavil v roce 1910, když s velkou slávou založili cukrovar na Chrudimsku. Akcionářské podíly byly vázány na hmotnost dodávané řepy, na jejich upisování ale pěstitelé neměli dostatek prostředků. Ty poskytly místní kempeličky díky ručení *Ústřední jednoty českých hospodářských společenstev*. Ke stavbě samotného cukrovaru však nedošlo, protože jednotliví družstevníci upřednostnili výhodnou nabídku místní kartelové organizace. Až do první Československé republiky žádný další družstevní cukrovar nevznikl.

¹¹⁰ Křížek, J., Krize, Československý časopis historický, č. 4/1956, str. 270.

2.7.2 družstevní tendence v řepářství

Je zřejmé, že organizování výroby v cukrovarech založených na družstevních principech přinášelo řadu problémů a obtížně obstálo v konkurenci s kapitálem bankovním nebo soukromým. Naopak pěstitelé řepy díky svému sdružování výrazným způsobem zlepšili svoji pozici na trhu a získali vliv na celé cukrovarnické odvětví.

Řepaři přistoupili k zakládání jednotlivých spolků v reakci na spolkovou činnost cukrovarníků. Ti se sdružovali od druhé poloviny 60. let 19. století, aby obhajovali své zájmy vůči nárokům státu a sjednotili svůj postup vůči pěstitelům řepy při jejím nákupu. V době konjunktury byl o surovinu velký zájem. Nedostávalo se jí, docházelo ke konkurenčnímu boji mezi cukrovary a nákup se prodražoval. Aby cukrovary ztráty minimalizovaly, začaly přistupovat ke kartelovým dohodám.

Výkup řepy řídily výkonné organizace cukrovarského kartelu pracující na teritoriálním základě, tzv. agencie. Základ kartelových dohod tvořila tzv. rajonizace, určený obvod pro každý cukrovar, ze kterého získával suroviny. První kartelová dohoda byla v českých zemích uzavřena roku 1873 a mimo teritoriální příslušnosti toho kterého výrobce určovala také cenu řepy, množství řízků, které dodavatel suroviny zdarma získal a výši záloh, kterou cukrovary řepařům poskytovaly. Podpisem dodavatelské smlouvy byli pěstitelé povinni sít pouze semena dodaná cukrovarem, který ale neručil za jejich kvalitu. Pod hrozbou penalizace odpovídali za dodání určitého minimálního množství řepy, pokud se jí urodilo více, cukrovary opět nebyly povinny ji vykoupit. Řepa pěstovaná pro cukrovary speciálním šlechtěním dosahovala vysoké cukernatosti, ale nízkého hektarového

výnosu. Cukrovarníci uzavřením kartelové dohody výrazně zlepšili svoji pozici vůči pěstitelům.

V systému nakupování řepy bylo zavedeno její zálohování, které představovalo vydatný zdroj levného a snadno dosažitelného úvěru.¹¹¹ Spočívalo ve vyplacení 50% z ceny smluvené řepy dopředu, při podpisu smlouvy. Záloha byla do doby dodání řepy úročena 6%. Prostředky na vyplacení záloh půjčovaly cukrovarům banky, které zároveň přijímaly cukr do komisionářského prodeje. V praxi tak banka stála na začátku i konci výroby, aniž by nesla podnikatelské riziko.

Situace na Moravě byla částečně jiná, některé cukrovarnické spolky uzavřely skupinové smlouvy, které pro sdružené cukrovary upravily nákup řepy na základě kontingence, tedy zabezpečili pro každý cukrovar určité množství suroviny, aniž by jednotlivé pěstitelé vázaly dodávkou přímo k určitému cukrovaru.

Nevýhodné podmínky cukrovarnických smluv i krize oboru v 80. letech stále více aktivizovaly spolky řepářů. Obecně cukrovarníci upozorňovali na úspory a existenční nezbytnost těchto opatření a pěstitelé poukazovali na zásady moderního tržního hospodářství a obrovskou hospodářskou výhodu pro cukrovary. Rolníci, pokud měli možnost, prodávali raději surovinu levněji a svobodně, než by se podřídili direktivnímu příkazu.

Svépomocných spolků na obranu řepářských zájmů vzniklo v českých zemích několik, jejich dělení respektovalo národnostní i teritoriální členění. Němečtí řepaři se organizovali v *Zentralvereinigung der deutschen Rübenbauer in Böhmen* a *Nordwestböhmischem Rübenverwertungsgenossenschaft in Brüx*, na

¹¹¹ Křížek, J., Krize, Československý časopis historický, č. 4/1956, č. 5/1957, č. 5/1958

Moravě působila *Zemská družina řepařská v Markrabství moravském*, později úspěšnější *Ústřední jednota řepařů pro Markrabství moravské v Brně*. Podobně jako u družstevních svazů i zde nastoupilo dělení politické, větší část řepařů patřila do vlivu strany agrární, menší pak ke straně lidové.

Regionální řepařská sdružení pochopitelně nedokázala podmínky kartelu měnit, politická pomoc od mladočechů, kteří zastupovali zájmy cukrovarníků, se nedala očekávat. Pěstitelé řepy, statkáři a sedláci, představovali nejpokrokovější sociální skupinu venkova a hledali prostředky, kterými by neúnosnou situaci zvrátili. Jejich protestu se ujalo *Sdružení českých zemědělců pro Království české*¹¹², ale neúčinněji se řepaři mohli bránit pouze sami. Z iniciativy *Hospodářského družstva statkářů a nájemců v Praze* svolali poradu, ze které vzešel spis požadující zákaz rajonizace, ten předložili vládě. V roce 1902 pracovní výbor zvolený ze zmíněného družstva statkářů vyzval k vytvoření *Ústřední jednoty řepařů*. Vznikla jako nepolitické uskupení k zastupování zájmů pěstitelů řepy, s cílem organizovat její prodej a především pomáhat řepařům s uzavíráním smluv s cukrovary. Jednota připravila svoji organizační strukturu a rozhodla se zakládat krajské, okresní i místní pobočky. Prosazení zákona o zákazu rajonizace a o kontrole smluv mezi řepaři a cukrovary se stalo hlavní náplní řepařského odporu do roku 1905, kdy se jim podařilo zákon s pomocí agrární strany prosadit v poslanecké sněmovně. Konečná verze však byla upravena v panské sněmovně a tím ztratila svoji účinnost.

Po neúspěchu na půdě legislativních opatření a příchodu Antonína Švehly do čela strany v roce 1905 nastoupila nová fáze

¹¹² Nožička, J., Počátky rolnického spolčování, Časopis pro dějiny venkova 26, 1939, str. 88-89

odporu.¹¹³ Antonín Švehla mistrovsky využil nižších organizačních složek a dosáhl takové síly, že se mu v roce 1908 podařilo pro členy Jednoty vyjednat se *Spolkem pro průmysl cukrovarnický* výhodnější podmínky dodávek. Cukrovarníci považovali ústupek za definitivní i pro nadcházející sezónu, ale řepaři stupňovali své požadavky. Napříště chtěla být Jednota uznána za legitimního zástupce v ní shromážděných řepařů, žádala podobné dodávkové podmínky jako preferované velkostatky a především zohlednění cukernatosti suroviny v její ceně. Tentokrát k dohodě nedošlo a řepaři přistoupili k protestu ve formě omezení osevu. Původní instrukce vedení Jednoty prosazovaly omezení o 20%, potom dokonce pěstování řepy zcela vynechat. Výsledný úbytek osevu v roce 1909 představoval v porovnání s uplynulou sklizní 17% a zpracovatelům, vzhledem k nastupující cukrovarnické konjunktře, způsobil těžko nahraditelné ztráty. Obě strany nakonec našly řešení na půdě ministerstva orby. Dohoda představovala kompromis, Jednota se stala zástupcem v ní organizovaných řepařů, prosadila jednotnou a v porovnání s předcházejícím rokem vyšší cenu. Naopak požadavek na určování kupní ceny podle cukernatosti a zvýšení ceny cukru neprosadila. Vítězství znamenalo fenomenální úspěch. Jednota získala další řepaře, celkem sdružovala 40 000 členů, její organizační strukturu tvořilo 45 okresních výborů, 1647 místních organizací.¹¹⁴ Úspěch sklízel samozřejmě především Antonín Švehla, ale s ním také celá agrární strana, jejímž předsedou výkonného výboru od 1909 byl.¹¹⁵ Jednota představovala nejvlivnější oborou skupinu celé agrární strany, mimo personální propojení organizačně patřila do rámce *Ústřední jednoty českých hospodářských družstev v Praze*, tedy opět organizace pod vlivem agrární strany.

¹¹³ Dostál, V., Antonín Švehla, Profil československého státníka, New York 1989, str. 27-29

¹¹⁴ Dudek, F., Monopolizace... c.d. str. 59

¹¹⁵ Dostál, V., Antonín Švehla, Profil československého státníka, New York 1989, str. 30-35

Tabulka č. 2, počet akciových cukrovarů v Čechách

Kampaň	Počet soukromých	Počet akciových tzv. družstevních
1872-1873	80	84
1873-1874	78	81
1874-1875	75	70
1875-1876	87	63
1876-1877	90	60

Zdroj: Československý časopis historický, ročník IV, Praha, 1956

2.8 vztah zemědělského družstevnictví a státu

2.8.1. právní úprava

Na počátku družstevní podnikání postrádalo samostatnou právní úpravu, první družstva vznikala na základě zákona o spolcích č. 253/1852 ř.z. V českých zemích platný říšský zákon č. 70 z roku 1873 *O společenstvech výdělkových a hospodářských* si kladl za cíl vytvořit jednoduchou a levnou právní formu, usnadnit zakládání družstev a zabezpečit právní jistotu jak členům družstva, tak obchodním partnerům. Zásadní rozdíl spočíval v odpovědnosti členů za závazky družstva, napříště neručili svým osobním majetkem, ale pouze členským podílem v družstvu. V roce 1899 byl vydán říšský zákon, který Raiffeisenovým družstvům poskytoval daňové úlevy. Ke skutečně masovému zakládání úvěrových družstev na venkově došlo v druhé polovině 90. let, kdy jim ze zemských prostředků byla poskytována subvence na zřizovací náklady, ročně vznikalo na 200 nových ústavů. S rozšiřující sítí se zpřístupňoval úvěr a zvětšovala finanční gramotnost a spořivost obyvatel. Negativními skutečnostmi byla nízká výše družstevního kapitálu i skutečnost, že většinu peněz mívali rozpůjčenu funkcionáři, zpravidla zámožnější obyvatelé venkova. Vyřizování administrativních záležitostí družstev se stalo

doménou venkovské inteligence, zabývali se jimi především učitelé a duchovní.

Družstva se seskupovala do svazů, jak již bylo uvedeno, které vytvářely jejich organizační a finanční centra. Ke zvýšení významu těchto organizací přispělo nařízení říšského zákon č. 133 z roku 1903 o povinných revizích družstev. Autorizované revizory ustanovoval obchodní soud, orgány veřejné resp. zemské správy nebo přímo samotné družstevní svazy. Rozhodnutí státní moci svěřit kontrolu soukromých subjektů jinému soukromému subjektu není až tak překvapující, pokud si uvědomíme, že svazy jednotlivým družstvům poskytovaly úvěr a na zdravém hospodaření družstev tedy měly vlastní zájem. Kontrola zahrnovala hospodaření, účetnictví, vedení pokladny, dodržování stanov. Revizor sledoval plnění fondů družstva, především zákonem nařízeného rezervní fondu, nakládání s dobrovolnými fondy (zpravidla fondy sociálními nebo výchovnými), na kterých se družstevníci usnesli stanovami. Výsledky kontroly shrnuté do zprávy revizor povinně projednal s představenstvem i dozorčí radou družstva. V době, kdy podnikatelské subjekty neměly možnost objednat si hospodářský audit v dnešní podobě, tvořila zpráva revizního kontrolora důležitou informaci pro vedení družstva. S ohledem na další vývoj družstevnictví je nutno zmínit, že členství družstva v družstevním svazu nebylo ze zákona povinné.¹¹⁶

Předlitavská vláda si uvědomovala povahu družstevnictví i jeho přínos pro rozvoj podnikání. Nepodřídila je státu, státní úředníci neobsazovali funkcionářská místa ani přímo neovlivňovali hospodaření. Podporu tvořily subvence při vzniku družstev, zvýhodnění na přímých a kolkových poplatcích, bezúročné půjčky, úplné daňové osvobození úvěrních družstev a úlevy pro ostatní

¹¹⁶ Tamtéž, str.60-81

družstevní typy, pokud obchodovaly pouze se svými členy. Přiznáním výhod družstvům ztrácela sice státní pokladna část příjmů, na druhé straně získávala vyšší příjmy z daní od jejich jednotlivých členů.¹¹⁷ Míra autonomie nejlépe vynikne v porovnání se soudobým postavením družstev na Slovensku, resp. v Horních Uhrách, kde uherská vláda na základě obchodního zákona z roku 1875 podřídila družstva k tomu účelu vytvořeným státním organizacím. Administrativními opatřeními omezila jejich samostatné rozhodování a družstevní způsob podnikání se nemohl rozvinout.

2.8.2 družstevnictví v programu politických stran

Rozvoj družstevního hospodaření na venkově je, jak jsem uvedla na příkladu cukrovarnictví a řepářství, úzce spojen s počátky polického vyzrávání venkovského obyvatelstva i strany, která v budoucnosti měla na venkově získat největší vliv, strany agrární. Projevy občanského a politického vědomí rezonovaly na poli neziskových podpůrných a vzdělávacích spolků, řemeslných besed a zemědělsko-hospodářských spolků zakládaných po vydání spolkového zákona č. 134/1867 ř.z.¹¹⁸ Do politického života se nejprve na půdě staročeských konzervativců zapojuje vrstva zámožnějších sedláků, kteří získali určitý majetek, především ale stavovské povědomí a hrdost. Právě oni byli schopni definovat specifické problémy venkova, k nimž patřily například těžkosti při vyvazování selských hospodářství, jejich závislost na šlechtickém velkostatku, zadlužení rolníků a s tím spojený nedostatek investičních prostředků potřebných k modernizaci hospodaření, nízká úroveň vzdělání i, řečeno dnešním

¹¹⁷ Dvořák, L.F., Družstevnictví..., c. d., str. 23

¹¹⁸ Tato úprava se netýkala podnikatelských spolků.; V dřívější praxi potřeboval každý spolek zvláštní povolení k provozování činnosti. Nejvýznamnějšími spolky byla „Jednota ku povzbuzení průmyslového ducha v Čechách“ založená roku 1833 a „Měšťanská beseda“ z roku 1845.

jazykem, finanční gramotnosti. Pro mnoho z nich lék na celou řadu těchto neduhů představovalo právě družstevnictví.

Jestliže působení rolníků v hospodářských spolcích považujeme za předstupeň jejich aktivity politické, první již politický čin představuje vstup rolnických představitelů do všenárodních politických stran a pokus o zohlednění zemědělských požadavků v jejich programech. Moravské zemědělské hnutí se osamostatnilo již v roce 1883, kdy J. R. Deml založil *Českomoravský selský spolek pro Moravu a Slezsko*. Spolek se následujícího rok zúčastnil voleb do moravského zemského sněmu na kandidátce mladočeské strany a získal dva mandáty. Ideově národnostně českému politickému spektru nad všemi ostatními zájmy dominovala národní jednota, chápaná jako společný postup všech politických stran. Obava z jejího rozštěpení vedla oba proudy, národní i agrární, k hledání kompromisních řešení spolupráce. Vlastní organizační struktury českého rolnictva vznikají nejprve v rámci všenárodních politických stran. Nejvlivnějšími stavovskými organizacemi se stala *Selská jednota pro království České*, resp. *Zemská selská jednota*, *Sdružení českých zemědělců* a *Hospodářská strana*. V prvním období se v záležitostech politických odvolávaly na vedení mladočechů a ve věcech hospodářských si vyhrazovaly právo vystupovat samostatně, nicméně rozpory mezi cíly politickými a stavovskými, rolnickými a průmyslnými, eventuelně rozpory mezi skupinovými zájmy poslanců – velkostatkářů s osobními vazbami na zpracovatelský průmysl a středními nebo drobnými pěstiteli stále narůstaly.¹¹⁹ Posledním „společným“ podnikem mladočechů a rolnických stavovských organizací se stalo *Sdružení českých zemědělců*. Zahájilo sice svoji činnost ve spolupráci s mladočechy, ale vzhledem na řadu rozporů s nimi, postupující

¹¹⁹ Velek, L., *Sdružení českých zemědělců a Národní strana svobodomyšlná 1896-1899*, in: *Politická a stavovská zemědělská hnutí ve 20. století*, Studie Slovákého muzea Uherské Hradiště, 5/2000, str.123 - 134

politickou vyzrálост agrárního proudu a jeho vliv na venkově vyústilo v lednu 1899 do založení samostatné *České strany agrární*.¹²⁰ Přičleněním spolku *Zemské selské jednoty* se v listopadu 1900 její konstituování dovršilo. V roce 1905 došlo ke spojení moravského a českého agrárního proudu a k vytvoření *Československé strany agrární*.

Program mladé strany se obracel na střední zemědělce, kteří představovali širokou voličskou základnu, a jejichž hospodářství byla považována optimální. Tvůrci programu zcela zřetelně vnímali hranici možností povznést menší hospodářství individuální snahou toho kterého hospodáře. Jejich relativně slabou ekonomickou sílu chtěli překlenout prostřednictvím rozvětvené družstevní organizace, kterou pokládali za „kostru reformních snah českého zemědělství a operační bázi pro veškerou jeho činnost“. Pro dosažení takzvaného „hospodářského družstevnictví“, které mělo zahrnovat združstevnění výroby, nákupu i prodeje, žádali státní pomoc, subvence i daňové úlevy. V družstevním systému považovali za možné harmonizovat nabídku s poptávkou prostřednictvím konzumních a lidových spolků napojených na zemědělská hospodářská družstva. Celkově v programu agrární strany z roku 1905 vyznívá družstevnictví jako stabilizační ekonomický i sociální činitel na venkově.¹²¹

Vedení nové politické strany začalo hesly „*Sedláci, volte jen sedláka!*“ a „*Rolnictvo může býti zastupováno jen rolníkem!*“ zdůrazňovat, že lépe rozumí a lépe obhájí specifické zájmy rolnictva. Pod vedením Antonína Švehly od roku 1909 strana pokračovala pragmatickým směrem a obracela se stále více k početnému malorolnickému obyvatelstvu. V ideové rovině zdůrazňovala

¹²⁰ Harna, J., Lacina, V., Politické programy českého a slovenského agrárního hnutí 1899-1938, Praha 2007, str. 44

¹²¹ Harna, J., Lacina, V., Politické programy českého a slovenského hnutí 1899-1938, Praha 2007, str. 44-71

souvislosti sociální jednoty a spojitosti na venkově¹²², snad i s potřebou vysvětlit a obhájit „opuštění a zradu všennárodního principu“ českých politických stran. O poměrech a životě na venkově v druhé polovině 19. století si nelze vytvářet přehnané iluze, výmluvně o ní vypráví například Ladislav Stroupežnický ve hře „Naši furianti“, přesto idea venkovské svornosti přežívá ve společnosti do dnešních dnů.¹²³ Praktická schopnost agrární strany podchytit venkovské obyvatelstvo a obstát v konkurenci s mladočechy a katolíky vycházela z výjimečné schopnosti aktivovat vlivné skupiny obyvatelstva, mezi které patřila v té době především družstva, jejichž podstatnou část reprezentovala *Ústřední jednota hospodářských družstev*.¹²⁴

¹²² Na Slovensku došlo k osamostatnění agrární strany až po roce 1918.

¹²³ Jako příklad můžeme uvést neustále opakovaný seriál „Chalupáři“ režiséra Františka Filipa z roku 1975.

¹²⁴ Třicet let české zemědělské, družstevní práce. Jubilejní spis Ústřední jednoty hospodářských družstev v Praze a přičleněných kampeliček a družstev, Praha 1928 str.130-136

3. Československá republika do roku 1945

3.1 pozemková reforma a úloha družstevnictví

Zemědělské družstevnictví českých zemí vstupovalo do Československé republiky ve velice dobrém stavu. V průběhu světové války a nedostatku potravin rolníci získaly nemalé finanční prostředky. Většinou je nemohli dost dobře uplatnit na trhu a část z nich proto deponovali v úvěrních družstvech. Otázka vlastnictví půdy představovala, jak již bylo zmíněno výše, v zemědělské struktuře zjevný problém.

Postoj a snahy agrární strany před světovou válkou ve věci půdy směřovaly k usnadnění přístupu rolníka k půdě na základě principů tržního hospodářství, nikoliv zásahem státu. Agrární strana usilovala o zrušení fideikomisu a angažovala se i v prodlužování již uzavřených nájemních smluv k půdě, na níž rolníci hospodaří.¹²⁵ Změna postoje vykryštovala až v průběhu války. V programovém interview 1.1.1918 ji vyjádřil František Udržal, zástupce selského křídla strany, když prvně nastínil myšlenku znárodnění lesů a vyvlastnění velkostatků, na kterých majitel nehospodaří.¹²⁶ Radikálnější postup se odrazil ve formulaci tzv. základního hospodářského zákona, který shrnoval představu odboje o směrech a cílech rozvoje hospodářství po osamostatnění.

¹²⁵ Program české agrární strany z roku 1903 požaduje „uzákonění zvláštního práva selského“, chápe půdu jako výjimečné nemovité vlastnictví zasluhující zvláštní ochrany i způsobů nakládání s ní (jiných než u například městských domů, řemeslných živností). Nemá docházet ke štěpení selského majetku, rodinám má být umožněno dědění a podobně. Zároveň mají být rozdělováním zakoupených alodiálních a rustikálních statků vytvářena střední hospodářství a obsazována rolníckými rodinami. Program nenabízí konkrétní řešení, například jakým způsobem má stát vykoupit a následně rozdělit půdu, ani jak zamezit štěpení majetku.

¹²⁶ Lacina, V., Vývoj představ agrární strany o úpravě pozemkové držby do uzákonění pozemkové reformy v roce 1919, in: Politická a stavovská zemědělská hnutí ve 20. století, Studie Slováckého muzea Uherské Hradiště, 5/2000, str. 149-151

Československá sociálně demokratická strana dělnická dlouhodobě necílila k získání venkovského obyvatelstva, podcenila jeho význam a především nereflektovala jeho mentalitu a tužby. Již před válkou zdůrazňovala význam zemědělského družstevnictví, prostřednictvím kterého mělo dojít ke vzniku velkovýroby, po válce se její představy zradikalizovaly. Na svém XII. sjezdu v prosinci 1918 se sociální demokraté usnesli na požadavku zabavit velkostatkářskou půdu od hraniční výměry 100 ha za náhradu. Bez náhrady se měl zabavit majetek nepřátel českého národa, za které byli označeni příslušníci panovnického rodu, dále Lichtensteinů, Clam-Martiničů a Černínů.¹²⁷ Sociální demokracie přišla se dvěma koncepcemi, jak naložit se získaným majetkem: Státně kolektivistická navrhovala přeměnit velkostatky na státní podniky s účastí zemědělských dělníků na jejich správě, druhá varianta, družstevně sociální, pak navrhovala dlouhodobě pronajmout velkostatky družstvům malovýrobců. Otázka zemědělského pachtu nebyla řešena. Rolníky, po generace toužící po vlastnictví větší výměry půdy, návrh sociální demokracie oslovit nemohl a také neoslovil.

Zcela zásadní vyjádření o plánování majetkových přesunů je obsaženo přímo ve Washingtonské deklaraci z 16.10.1918, kam Masaryk zahrnul tezi „*velkostatky budou vyvlastněny pro domácí kolonizaci*“ a „*výsady šlechtické budou zrušeny*“.¹²⁸ V návaznosti na něj vydal Národní výbor československý 9.11.1918 zákon o obstavení velkostatků, který omezoval možnosti s nimi disponovat. Další postup měl být výsledkem jednání politické reprezentace nového státu. Jistý postup panoval pouze ve věci majetků příslušníků panovnického rodu, které do vlastnictví státu přešly jako kompenzace za převzetí

¹²⁷ Zpráva a protokol z XII. řádného sjezdu československé sociálně demokratické strany dělnické 27.-30.12.1918 v Praze, Praha 1919

¹²⁸ Citováno podle :Peroutka, F., Budování státu, I., Praha 1991, str. 47

odpovídající části státních dluhů mocnářství a vytvořily základ budoucích státních statků a státních lesů. Mírová smlouva v Saint-Germain potvrdila jejich konfiskaci bez náhrady.

Venkovské obyvatelstvo chápalo politickou samostatnost Československé republiky jako začátek společenských proměn směřujících k sociální spravedlnosti a počestění země. Převládal názor, že veškerá šlechta získala své výsady a majetek zradou české samostatnosti na Bílé hoře. Řečeno slovy Antonína Švehly: „*Nemáme šlechtu, nikdy jsme neměli pořádnou šlechtu a už po staletí nemáme svůj panovnický rod. Vždy jsme měli jen lid a udrželi jsme se jen jako lid.*“¹²⁹ Obstavení majetku velkostatků bylo chápáno jako začátek pozemkové reformy, která je spravedlivě rozdělí a přidělí do vlastnictví novým majitelům.

Agrární strana, její vedení na čele s Antonínem Švehlou, vnímala představy venkova a především pochopila jejich sociální a politické dopady. Pokud předválečné úsilí agrárníků směřovalo k liberálnímu disponování s půdou a sledovalo cíle ekonomické, poválečné řešení formou státní, mimoekonomické, intervence do držby půdy odráželo cíle sociální.¹³⁰ Již v listopadu 1918 agrárníci navrhli „*aby latifundia byla rozdělena drobným zemědělcům, domkařům a zemědělským dělníkům a bezzemkům*“.¹³¹ Od ledna následujícího roku spustili politickou kampaň podporující parcelaci velkostatků, jejich přidělování do vlastnictví jednotlivým rolníkům a urychlení odkupu dlouhodobě pronajaté půdy. Drobným rolníkům a domkařům nabízeli účast v zájmových spolcích, *Domovinách*, čímž

¹²⁹ Čerešňák, B, Ke klíčovým aspektům hodnocení první pozemkové reformy v Československé republice, In: Československá pozemková reforma 1919-1935 a její mezinárodní souvislosti, Slovácké muzeum, Uherské Hradiště 1994, str. 42

¹³⁰ Lacina, V., Představy o pozemkové reformě v ČSR před jejím uzákoněním, in: tamtéž, str. 35-38

¹³¹ Venkov, 30.11.1918

je vtahovali do sociální sítě agrární strany. Plány a názory na provedení pozemkové reformy se v agrární straně vyvíjely a konkretizovaly, v prohlášení výkonného výboru v dubnu 1919 nakonec agrárníci požadovali přidělení půdy velkostatků do soukromého vlastnictví rolníkům, přičemž hranice, od které měli vlastníci půdu odevzdávat, nebyla stanovena.¹³²

Hlavním tvůrcem agrárního programu sociální demokracie byl politik z jejího pravicového křídla František Modráček (1871-1960).¹³³ Vycházel ze svého přesvědčení o možnosti a účelnosti proměnit společnost na podkladě jejího všeobecného združstevnění, kterého by se účastnil stát, obce i pracující. Tím chtěl docílit závislosti takto vytvořených družstev na státu a zároveň jim ponechat žádoucí díl samostatnosti.¹³⁴ Pozemková reforma mu k tomu byla vhodnou příležitostí. Realisticky usoudil, že společná práce na společný účet by v podmínkách českého venkova nebyla úspěšná a proto navrhoval vytvoření tzv. nájemních družstev s rozděleným hospodářstvím, kde by každý člen pracoval samostatně a družstvo by mu poskytovalo všestrannou podporu.¹³⁵ Do té zahrnoval úvěrovou pomoc, společné nákupy zemědělských potřeb a společné užívání strojů. V dlouhodobém horizontu sice uvažoval o znárodnění půdy, ale za cíl stávající reformy považoval odstranit monopol velkostatků. Společné hospodaření ve družstvech mělo podle Modráčka umožnit přístup k půdě i méně majetným nebo nemajetným obyvatelům venkova.

Výsledná právní úprava přijatá 16. 4. 1919 Národním shromážděním, známá jako záborový zákon, byla kompromisem

¹³² Otáhal, M., Zápas o pozemkovou reformu v ČSR, Praha 1963

¹³³ Kárník, Zdeněk, České země v éře první republiky (1918-1938), Díl první, Vznik, budování a zlatá léta republiky (1918-1929), Praha 2003, str. 57

¹³⁴ Modráček, F., Socializace pozemkového a průmyslového monopolu. In: Zabráni velkostatků a jejich osídlení, Praha 1999, str. 5-6

¹³⁵ Modráček, F., Zabráni velkostatků a jejich osídlení, Praha 1918

programů sociální demokracie a agrárníků. Mezní výměry pro zabírání půdy byly stanoveny na 150 ha zemědělské a 250 ha půdy celkem. Další z diskutovaných bodů, otázka náhrady, nakonec korespondovala s Modráčkovými představami, který odebrání majetku za náhradu obhajoval: „... by se mohlo působiti nejen zhoubným vlivem na produkci těchto na statcích, ale v celém veřejném životě, na všechn právní stav země. Pak bály by se všechny vrstvy, že by se mohlo dalšími zákony opět sáhnouti na ně, pak by nebyl si konec konců nikdo jist. Škody hospodářské, které by u toho mohly vzniknout, byly by nedozírné. A tu po mém soudu – pravím to otevřeně – vyvlastnění za náhradu bude pro nás vždycky levnější, než bez náhrady.“¹³⁶ V tomto bodě nejspíš ani sám netušil, jak hlubokou má pravdu. Systém pozemkové reformy byl dokončen navazujícími právními úpravami o přidělování zabraného majetku, tzv. přidělový zákon z 30. 1. 1920, a o náhradě za odebraný majetek, tzv. náhradový zákon z 8. 4. 1920.

V přidělovém zákoně byl obsažen Modráčkův požadavek, aby přiděly půdy mohly získávat také sdružení osob ke kolektivnímu provozu zemědělské výroby. Sdružení k získání pozemkového majetku muselo splnit několik zákonem daných podmínek. Především členové se měli podílet na správě získaného majetku a všech pracích s ní spojených přímo a trvale, bylo vyloučeno rozdělování zisku z vloženého kapitálu, čerpat mohli pouze přiměřené zúročení. Pozemkový úřad, jako garant provádění reformy, vypracoval pro takováto družstva stanovy a řád. V praxi vzniklo několik těchto družstev, která zcela v rozporu s dosavadní tradicí sdružila zemědělskou prvovýrobu. Zakládali je zcela dobrovolně zpravidla bývalí zaměstnanci velkostatků, v podstatě z důvodů ztráty existenčních jistot. Snažili se jejich prostřednictvím vyžít, patrně ani

¹³⁶ Týž, Význam a hospodářské důsledky zákona, in: Zabrání velkostatků a jejich osídlení, Praha 1919, str. 30

ne zbohatnout. Většina těchto zemědělských výrobních družstev se rozpadla před druhou světovou válkou pro celkově špatné hospodaření a trvalé neshody mezi členy. Pokud přežila, stala se po únoru 1948 součástí JZD.¹³⁷

Přes určité nepříznivé jevy reforma pomohla řešit vleklé problémy zemědělství, ale plně je nevyřešila, ani nemohla. Postup pozemkové reformy byl polovičitý, drobní rolníci získali ze záboru jen velmi malou část, původním vlastníkům bylo umožněno užívat půdu do roku 1955 resp. 1965. Zcela v rozporu s plány reformy vzniklo přibližně 2 000 tzv. zbytkových statků.¹³⁸ Výhodný prodej uceleného statků o rozloze zhruba 100 ha závisel na vůli a rozhodnutí *Pozemkového úřadu*, politicky kontrolovaného a obsazovaného příslušníky agrární strany. Při hodnocení protivníky reformy často zaznívalo, že parcelování velkostatků a jejich drobení do menších závodů může ohrozit úroveň zemědělské výroby. Odpověď měl dát až pracný výzkum *Zemědělského ústavu účetnicko-spravovédného* a to pochopitelně až s odstupem let. Potvrdil se předpoklad, že reforma stagnaci nepřinesla. Malovýroba sice tržní produkci snížila, ale zmenšené velkostatky o výměře přibližně 100ha ji naopak výrazně zvýšily. Potvrdil se předpoklad, že hospodaření v této výměře je výnosnější než tisícihektarová latifundia.¹³⁹

¹³⁷ Slezák, L, Úspěchy a prohry zemědělského družstevnictví, in: Osudy zemědělského družstevnictví ve 20. století, Studie Slovákého muzea Uherské Hradiště, 7/2002, str.9-18

¹³⁸ Průcha, V. a kolektiv, Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918-1992, I. díl období 1918-1945, Brno 2004, str. 125

¹³⁹ Kárník, Z., České země v éře první republiky (1918-1938), Díl první, Vznik, budování a zlatá éra republiky (1918-1929), Praha 2003, str. 491

3.2 zemědělská výroba v Československé republice

První československá republika vznikla ze tří hospodářsky nesourodých celků. Rozdíly v úrovni zemědělské výroby způsobovaly pochopitelně přírodní podmínky, ale zásadní význam spočíval ve vyspělosti hospodaření, tedy aplikaci moderních pěstebních a chovatelských metod, strojovém vybavení, úrovni chemizace a podobně. V tabulkách č. 3 a 4 můžeme porovnat průměrné výnosy zemědělské výroby v západní a východní části republiky, jejichž výsledky korespondují s vyspělostí družstevnictví. Nejlepších výsledků dosahovala hospodářství v českých zemích, čemuž odpovídá nejhustší síť družstev. Na Slovensku při vzniku první Československé republiky působila relativně pokročilá družstva úvěrní a spotřební, zatímco nejhorších výsledků hospodaření dosahovali rolníci na Podkarpatské Rusi, zemi s minimální povědomostí o družstevní formě hospodaření.

Část tabulky č. 4 dále ukazuje průměrnou roční hektarovou produkci skupin hospodářství rozdělených podle výměry obhospodařované půdy. Z daných údajů nezjistíme hektarové výnosy jednotlivých skupin, ale můžeme si vytvořit představu, jakým druhem výroby se ta která skupina zabývala. Tedy, například chovem drůbeže pro trh nebo produkcí mléka se přednostně zabývali rolníci hospodařící na velmi malých výměrách. Ačkoliv nejvyššího průměrného nádoje mléka dosahuje velkostatek o rozloze 20-100 ha, jeho průměrná roční produkce dosahuje méně než poloviny produkce rolníka hospodařícího na minimální výměře. Při určitém zjednodušení lze odvodit, že drobná hospodářství se zaměřovala na výrobu vyžadující větší pracnost a větší statky se soustředily na výrobu vyžadující lepší, modernější strojové vybavení, tedy především na rostlinnou produkci.

Tabulka č. 3 , Průměrná masná a mléčná roční produkce v Československu od r. 1926 do r. 1930.

Oblast	Průměrná roční produkce na hektar produkční oblasti						Průměrný roční nádoj v litrech	Průměrný roční přírůstek	
	Dobytěk v kg živ. hm	Prasata v kg živ. hm	Drůbež v kg živ. hm	Mléko v litrech	Máslo v kg	Vejce		Dobytěk v % na ks	Prasata v % na ks
Celá ČSR	57,0	41,9	7,5	542	6,3	177	1451	23,1	158,2
Čechy, Morava, Slezsko	72,0	50,2	8,5	717	9,1	228	1566	23,7	157,4
Slovensko									
a Podkarp. Rus	35,3	29,8	6,1	288	2,1	103	1118	21,6	158,5
hosp. do 2 ha	70,0	91,4	20,6	1016	10,1	416	1265	18,8	209,6
2 - 5 ha	66,3	57,3	11,7	723	9,7	271	1441	21,3	195,6
5 - 20 ha	56,5	38,0	6,5	465	6,4	167	1758	24,7	146,7
20 - 100 ha	52,7	26,8	3,6	426	3,5	86	2047	25,7	119,1
nad 100 ha	38,8	18,8	0,9	397	1,0	17	1330	21	119,9

Zdroj : Brdlík, Václav, Die Socialökonomische Struktur der Landwirtschaft in der Tschechoslowakei, tabulka č. 44, str. 195

Tabulka č. 4, Průměrné roční výnosy v Československu od roku 1932 do roku 1936 v q na ha.

	Pšenice	Žito	Ječmen	Oves	Brambory	Cukrová řepa
Čech	19,4	18,2	19,1	18,4	136,3	262,3
Morava, Slezsko	19,3	18,6	20,7	19,0	141,1	261,8
Slovensko	15,4	14,5	15,9	12,0	93,4	222,8
Podkarp. Rus	12,4	12,9	10,9	10,9	83,5	122,7
Celá ČSR	17,5	17,4	18,0	16,9	122,1	256,4

Zdroj : Brdlík, Václav, Die Socialökonomische Struktur der Landwirtschaft in der Tschechoslowakei, tabulka č. 43, str. 195

3.3 zemědělská krize a opatření proti ní

Hospodářství v meziválečném období Československa zásadním způsobem ovlivnila krize, která v zemědělství vypukla již v roce 1928, aby po ní následovala vleklá krize průmyslová, bankovní, měnová a odbytová. V zemědělství postihla nejdříve řepářství,

slad'ařství, chmelařství, dále obilnářství.¹⁴⁰ Nejvýrazněji se projevila prudkým poklesem cen zemědělských produktů, což nejhůře postihlo hospodářství zatížená úvěrem, často tedy majitele přídělu z pozemkové reformy. Situace nebyla dobrá pro nikoho, pouze velkostatky a rozlehlější statky byly schopny hospodařit s nevelkým ziskem, malá a střední hospodářství žila z podstaty. Rolníková reakce na krizi byla jiná než u průmyslových podnikatelů. Usiloval o omezení osobní spotřeby, odkládal platby dluhů.

Nastupující hospodářskou krizi agrární strana zaregistrovala poměrně brzy, a protože ji vnímala především jako krizi zemědělskou, směřovala její opatření nejdříve na pomoc tomuto sektoru. Ve vládě tzv. široké koalice obsadili agrárníci v osobě Františka Udržala křeslo premiéra a ministrem zemědělství se stal Bohumír Bradáč.¹⁴¹ Tento muž se ve 20. letech soustředil na podporu řepařských pěstitelů a podporoval družstevní podniky jako například mlékárny nebo lihovary. V rámci pozemkové reformy se zasazoval o „porolnicování“ cukrovarů.¹⁴² Mezi první protikrizové návrhy patřilo zvýšení cel na zemědělské produkty, které parlament odhlasoval v červnu 1930. Díky tomu se podařilo výrazně omezit dovozy obilí, obilných výrobků, hovězího dobytka, vepřů a částečně stabilizovat ceny. Postupně přibývala další opatření: rozšíření obilních listů na všechny obiloviny, povinné mletí pšenice a žita z domácí produkce. Odvrátit důsledky hospodářské krize pouze ochranářskými opatřeními ovšem nešlo, odvětví s výraznou vazbou na export, jako například cukrovarství, chmelařství nebo sladovnictví, trpěla katastrofálním poklesem

¹⁴⁰ Lacina, V., Velká hospodářská krize v Československu 1929-1934, Praha 1980, str. 139-151

¹⁴¹ Harna J., Lacina, V., Politické programy českého a slovenského agrárního hnutí 1899-1938, Praha 2007, str. 19

¹⁴² Lacina, V., Bohumír Bradáč, čelný agrární politik meziválečného období, in: Osobnosti agrární politiky 19. a 20. století, studie Slovákckého muzea Uherské Hradiště, 11/2006, str. 82

odbytu.¹⁴³ Stát prudce zesílil direktivní nařízení v zemědělské výrobě: u některých plodin omezoval osevních plochy, omezoval počty užitkových zvířat, ve své podstatě zaváděl regulované hospodaření. Někteří rolníci přesto nebyli schopni udržet svá hospodářství a propadali katastrofální zadluženosti. Agráři prosadili přijetí zákona o odkladu exekucí po dobu trvání krize, ten nakonec platil až do roku 1936.¹⁴⁴

Z pohledu záchrany rolnictva před katastrofálními důsledky krize i z pohledu podílu družstevní organizace na státem řízeném hospodářství se jeví nejpodstatnější *Narizení o úpravě obchodu s obilím, moukou a mlynářskými výrobky a některými krmivy* z července 1934, v podstatě zavedení obilního monopolu.¹⁴⁵ Prováděním nařízení byla pověřena *Československá obilní společnost*. Ceny uvedených produktů napříště nebyly vytvářeny trhem, ale direktivně určovány státem s cílem zajistit minimální rentabilitu hospodářství. Pro malá hospodářství přineslo nařízení jednoznačně prospěch, protože obilní společnost měla povinnost vykoupit všechno jejich obilí a to za státem zaručenou cenu. Obilní společnost byla z 80% vlastněna agrárním kapitálem. Vliv družstevních struktur na chod a vedení Obilní společnosti byl zásadní: 40% akcií vlastnila *Centrokooperativa*, vrcholný družstevní orgán zemědělského družstevnictví v Československu, Obilní společnost vedl Ladislav Feierabend (1891-1969), ředitel *Kooperativy* a čelný agrární politik, výkup samotný se uskutečňoval především prostřednictvím zemědělských skladištních družstev. Vliv *Centrokooperativy* (potažmo Ústřední jednoty) na výkup zemědělských produktů se projevil záhy. Obilní společnost prosazovala zásadu, že účastnit se

¹⁴³ Lacina, V., *Krize československého zemědělství 1928-1934*, Praha 1974, str. 77-82

¹⁴⁴ Týž, *Zadlužení kapitalistického zemědělství v českých zemích v letech 1918-1938*, Praha 1978, str. 117-119

¹⁴⁵ Týž, *Velká hospodářská...c.d.*, str. 164-165

výkupu obilí mohou pouze ta družstva, která již v letech 1931-1933 dosahovala ročního výkupu této komodity v množství minimálně 50 vagonů. Agrární strana tím způsobem vyřadila z monopolizovaného nákupu konkurenční skladištní družstva lidové strany, neboť ta v uvedené době buď neexistovala, nebo objem jejich výkupu nedosahoval stanovené výše. *Svaz hospodářských družstev*, který lidovecká skladištní družstva zastupoval, se pokoušel situaci zvrátit. Přes intervenci vlády v této věci se v prvním roce existence obilního monopolu mohlo zúčastnit výkupu pouze 14 lidoveckých družstev.¹⁴⁶

3.4 zemědělské družstevnictví

3.4.1 postup centralizace

Propojení centrál zemědělského družstevnictví s politickými stranami pokračovalo, což přinášelo obojstranný prospěch. Družstva získávala prostřednictvím politických stran větší vliv na prosazení svých záměrů a politické strany připoutávaly venkovské voliče. Na českém venkově působila jako nejsilnější uskupení strana agrární a strana lidová. Nová pozice s sebou přinášela soupeření, v důsledku kterého v některých lokalitách vedle sebe působila konkurenční družstva, z nichž žádné plně neprosperovalo. Družstevnictví se vzdalovalo členům i principům spolupráce a solidarity, které za jeho dosavadním rozvojem stály. Propojení mezi družstevními centrály a politickými stranami probíhalo na personální bázi, kdy příslušníci nebo příznivci určité strany obsazovali důležité pozice přímo ve svazech nebo jimi kontrolovaných organizacích a společnostech.

¹⁴⁶ Trapl, M., Družstevnictví Československé strany lidové, in: *Osudy zemědělského družstevnictví ve 20. století*, Studie Slovákého muzea Uherské Hradiště, 7/2002, str. 75

Završení centralizace českého zemědělského družstevnictví představuje vytvoření *Centrokooperativy* roku 1921, v níž po vstupu německých družstevních svazů v roce 1925 vyvrcholila centralizace zemědělského družstevnictví bez ohledu na národní a politickou příslušnost. *Centrokooperativa* navenek zastupovala a hájila družstevní zájmy v řadě hospodářských organizací, v zemědělských radách, v *Národní bance Československé*, ve *Státním poradním sboru pro otázky hospodářské*, v burzovních radách plodinových burz, ve státní elektrifikační radě, prosazovala družstevnictví prospěšnou legislativu. Směrem dovnitř zajišťovala spolupráci svazů v oblasti úvěrové, obchodní i výrobní, vykonávala úlohu smířčího orgánu. *Centrokooperativa* zastupovala československé družstevnictví na mezinárodním fóru, jako součást *Mezinárodního družstevního ústředí se sídlem v Římě*.¹⁴⁷

Dominantní složku *Centrokooperativy* představovala *Ústřední jednota hospodářských družstev v Praze* patřící do sféry vlivu agrární strany. Vynikala jak počtem družstev, reprezentovala zhruba 1/3 z celkového počtu *Centrokooperativy*, tak asi 60% podílem na objemu vkladů a 90% podílem na prostředcích v rezervních fondech.¹⁴⁸ Postavení Jednoty se projevilo i v personálním zastoupení při jejím vzniku, předsedou *Centrokooperativy* se stal starosta Jednoty ing. Ferdinand Klindera.¹⁴⁹

Nastiňme si nyní krátce rozvoj Jednoty v nové republice. Vytvářela ústředí pro všechny typy zemědělských družstev, ale nejvýrazněji v ní byla zastoupena družstva úvěrní a skladištní. Objem prostředků shromážděných úvěrními družstvy ji vyzdvihoval mezi

¹⁴⁷ Obrtel, F., *Zemědělské družstevnictví v Československu*, Praha 1928, str. 30

¹⁴⁸ Hůlka, A., *Zemědělské družstevnictví...*, opakovaná citace, str. 156

¹⁴⁹ *Třicet let české zemědělské, družstevní práce. Jubilejní spis Ústřední jednoty hospodářských družstev v Praze a přičleněných kampeliček a družstev*, Praha 1928 str. 273-280

přední peněžní ústavy a umožnil jí kapitálově vstupovat do dalších podniků a uplatňovat v nich svůj vliv. Tak například v roce 1926 při zřizování *Národní banky československé* organizovala mezi svými přičleněnými kempeličkami a v rámci svých vlastních zdrojů upisování akcií. Její zástupce ve vedení nového ústavu, generální ředitel Jednoty Dr. Ladislav Dvořák, potom uplatnil svůj vliv například při úpravě zemědělského úvěru.¹⁵⁰ Z bankovních domů nejužěji spolupracovala pochopitelně s *Agrární bankou*, vždyť na subskripci jejího akciového kapitálu v roce 1911 měla největší podíl. Její mimořádné postavení dokládá mimo jiné zastoupení starosty Jana Dvořáka a ředitele Antonína Blažka ve správní radě.¹⁵¹ Vztah mezi těmito dvěma agrárními institucemi lze vyjádřit jako souboj principů obchodních a stavovských. V několika obtížně řešitelných a vleklých konfliktech muselo vystoupit vedení strany jako zprostředkovatel.

Činnost skladištních družstev přičleněných k Ústřední jednotě musela být vzhledem k zákonu z roku 1924 vyčleněna do jiné organizace. Byla založena *Kooperativa, nákupní jednota hospodářských družstev s.r.o.* Vliv Ústřední jednoty v ní byl zajištěn několika způsoby: vloženým kapitálem, připoutáním obchodní činnosti a personální účastí představitelů Jednoty na řízení *Kooperativy*. Široký rozsah obchodní činnosti na straně nákupu zahrnoval obstarávání krmiv, hnojiv, strojů, uhlí, provozování nebo účast na provozování vápenek, výroby mazadel a krémů, přímé dovozy ze zahraničí. V případě umělých hnojiv se stala dokonce dominantním obchodníkem na trhu, který určoval cenu i celkovou organizaci obchodu. Pokud hnojiva sama nevyráběla, účastnila se *Kooperativa* ve velkých prodejních sdruženích, např. *Kalikonsoorium*, a zajišťovala přímý dovoz ze zahraničí, konkrétně u hojně

¹⁵⁰ tamtéž, str. 145

¹⁵¹ Novotný J., Šouša, J., *Banka ve znamení zeleného čtyřlístku, Agrární banka 1911-1938* (1948), Praha 1996, str. 26, 31

používaného chilského ledku se stala jediným přímým importérem. V případě vápna vlastnila *Kooperativa* majoritní podíl v *Chýnovských vápenkách s.r.o.*, které vlastnily lomy a dvě velké vápenky. Podnikání *Kooperativy* proniklo i do výroby mazadel a krémů, které vyráběla a distribuovala pod značkami „*Klas*“ a „*Agrasol*“. Dále vlastnila výrobní melasy v Praze a Táboře.

Na straně prodeje se *Kooperativa* nesoustředila pouze na zprostředkování domácím zpracovatelům a na export do zahraničí, ale řadu potravinářských a zpracovatelských podniků vlastnila nebo v nich držela majetkový podíl. Obchod s nečleny, na který se proto nevztahovaly daňové úlevy, převzala společnost *Agrasol, zemědělská a tržební průmyslová společnost s.r.o. v Praze*. Dalšími vlivnými společnostmi, které byly k *Ústřední jednotě* připoutány patří „*Zemka*“, *zemědělské podniky pro zpeněžení a užitkování dobytka a zvěře, spol. s r.o. v Praze*, „*Selecta*“, *společnost pro pěstování osiva a sádí, spol. s r.o. v Praze*, „*VES*“, *velkoobchodní elektrotechnická společnost s r.o. v Praze* a *Obchodní společnost mlékařských družstev, spol. s r.o. v Praze*.¹⁵² Družstva pro sušení čekanky založily při *Ústřední jednotě* *Svaz sušarů čekanky a řepy v Praze*, družstva lihovarnická a škrobárenská *Svaz družstevního průmyslu bramborářského v Praze*.

K agrárnímu komplexu *Ústřední jednoty* patřily i významné zpracovatelské závody : továrna na výrobu cikorky „*Kávoprůmysl*“ *spojených družstevních sušáren v Hradci Králové a v Brandýse nad Lanem*, bramborářské podniky v okolí Německého Brodu, vliv držela *Jednota* také v akciové společnosti *Fr. Odkolek v Praze* a v *Roudnické sladovně s.r.o.*

¹⁵² Hůlka, A., *Zemědělské družstevnictví*, c.d. str.133

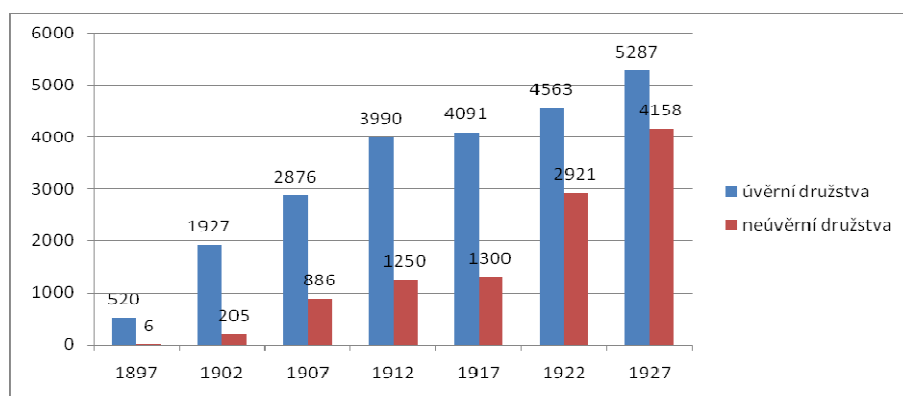
3.4.2 vývojové trendy

Vznikem Československé republiky se pro dobře organizované české družstevní svazy otevírala možnost rozšířit svoji působnost na Slovensko a do Podkarpatské Rusi. Tak se také stalo a v uvedených zemích vznikala svazová ústředí s kapitálovou účastí českých svazů. Již v roce 1919 vzniklo *Ústředné družstvo v Bratislavě* a v roce 1920 *Zemská družstevní jednota v Užhorodě*.¹⁵³ Výsledky hospodaření nových svazů však nenaplnily očekávání zakladatelů, ba dokonce vykazovaly značné ztráty. Slovenská centrála musela být sanována již v roce 1920, kdy jí byl poskytnut úvěr ve výši 30 mil. Kč.¹⁵⁴

Tabulka č. 5

Počet úvěrních a neúvěrních družstev od roku 1897 do roku 1927 v ČSR resp. v českých zemích

	1897	1902	1907	1912	1917	1922	1927
úvěrní družstva	520	1927	2876	3990	4091	4563	5287
neúvěrní družstva	6	205	886	1250	1300	2921	4158

Zdroj : *Třicet let české zemědělské družstevní práce. Jubilejní spis ÚJHD v Praze, Praha 1928, str. 165*

¹⁵³ *Třicet let české zemědělské družstevní práce, Praha 1928, str. 161-164*

¹⁵⁴ Novotný, J., Šouša, J., *Banka ve znamení zeleného čtyřlístku. Agrární banka 1911-1938 (1948), Praha 1996, str. 191*

Podstatná změna nastala také ve struktuře družstev. Růst počtu úvěrních a neúvěrních družstev od roku 1897 do roku 1924 dokumentuje tabulka č. 5. Z ní je zřejmé, že zatímco před první světovou válkou výrazným způsobem dominovala družstva úvěrní, po válečné stagnaci nastoupil rozmach družstev neúvěrních. Nejpravděpodobnějším vysvětlením bude určité nasycení trhu peněžními ústavami a zvýšený zájem rolníků o neúvěrní sdružování, jakým byla například družstva pro výrobu a distribuci elektrické energie. V neposlední řadě měla význam podpora, které se družstevnictví v mladém Československé republice dostávalo

Otázka, která historiky dlouhodobě zajímá je, které sociální skupiny se do družstevního podnikání na venkově zapojovaly. Na základě rozboru majetkových poměrů mezi členy skladištních družstev v 30. letech uvádí E. Reich, že 90% z nich tvořili zemědělci zpravidla do výměry 20 ha. Mezi dalšími 10% najdeme jak vesnickou inteligenci, tak bezzemky nebo rolníky sedláky s větší výměrou.¹⁵⁵ V podstatě podobné výsledky uvádí rozbor členské základny družstevních lihovarů v almanachu *Dvacet let československého zemědělství*¹⁵⁶, podle kterého až 80% členů tvořili zemědělci s výměrou půdy do 20 ha, 19% v kategorii od 20 do 100 ha a pouze 1% majitelé velkostatků s výměrou nad 100 ha. Největší zájem o sdružování mezi rolníky v kategorii okolo 20 hektarů zemědělské půdy můžeme zdůvodnit tím, že tato skupina vlastnila právě tolik, aby se jí sdružování vyplácelo. Nemajetní neměli, snad s výjimkou úvěrního družstevnictví, co ke sdružování nabídnout. Naopak skupině majetnějších se otevíraly jiné možnosti. Mohli samostatně podnikat pomocí bankovního kapitálu, pro který již představovali zajímavé klienty, nebo investovat v akciových společnostech a podobně.

¹⁵⁵ Reich, E., *Základy organizace zemědělství*, Praha 1934, str. 579

¹⁵⁶ *Dvacet let československého zemědělství, 1918-1938*, Praha 1938, str. 182

O prioritách hospodaření družstevních svazů vypovídá složení jejich aktiv. V tabulce č. 6 a připojených grafech můžeme porovnat složení aktiv Ústřední jednoty a německých svazů. Docházíme k závěru, že německé svazy se ve své činnosti výrazně více orientovaly na poskytování úvěrních služeb a disponovaly vyšší hotovostí. V cenných papírech byla uložena méně než čtvrtina jejich majetku. Naproti tomu aktiva Ústřední jednoty tvořily téměř ze dvou třetin cenné papíry a pohledávky za úvěry tvořily méně než jednu čtvrtinu jejich majetku. Z pohledu družstevního si německé svazy uchovaly větší míru svépomocného charakteru, ve větší míře poskytovaly úvěry. Aktivity Ústřední jednoty může přirovnat k investiční společnosti, což ovšem odporuje jejímu proklamovanému svépomocnému a družstevnímu charakteru.

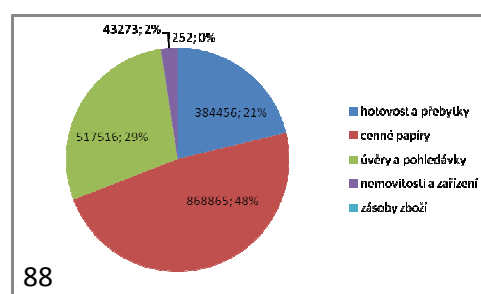
tabulka č. 6

Aktiva zemědělských družstevních svazů v republice a účast ÚJHD r. 1927.

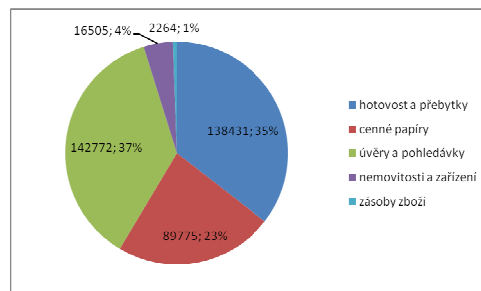
Zdroj: Třicet let české zemědělské družstevní práce, almanach, Praha 1928, str. 168

druh aktiva	slovan. svazy v tis. Kč	němec svazy v tis. Kč	ÚJHD	% aktiv slov. sv.	% aktiv něm sv.	% aktiv ÚJHD
hotovost a přebytky	384 456	138 431	186 579	21	36	15
cenné papíry	868 865	89 775	734 821	48	23	58
úvěry a pohled.	517 516	142 772	303 436	29	37	24
nemovit.a zařízení	43 273	16 505	33 337	2	4	3
zásoby zboží	252	2 264		0	1	0
Celkem	1 814 362	389 747	1 258 173	100	100	100

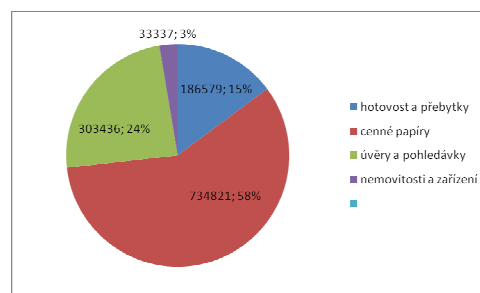
Rozložení aktiv slovánských svazů

Rozložení aktiv německých svazů

Rozložení aktiv v ÚJHD

Obvyklá úroková sazba vkladů u kampeliček a raiffeisenek se držela o něco níže než u srovnatelných ústavů lidového peněžnictví ve městech, pohybovala se okolo 4%. Vyšší úrok okolo 5% poskytovaly jen některé ústavy na Moravě a především na Slovensku, kde bylo riziko pro úspory poněkud vyšší. Určitá zvláštnost (a z našeho pohledu pozoruhodnost) se týkala úročení starších vkladů raiffeisenek. Staré vklady, spadající do doby Rakouska – Uherska, byly úročeny nižší sazbou než nové, neboť původní raiffeisenky investovaly do rakouských válečných půjček a ty odmítal ministr financí Alois Rašín

z „nacionálních důvodů“ vypláčet. Část těchto starých vkladů uvázla raiffeisenkám u *Videňské poštovní spořitelny*.¹⁵⁷

3.4.3 nové družstevní obory

Zcela novým způsobem se rozvíjelo hospodaření elektrárenských družstev.¹⁵⁸ Jejich hlavní účel spočíval v obstarání kapitálu nutného na nákup zařízení na výrobu a distribuci elektrické energie a na její dodávání členům. Podle tohoto účelu se dělila na družstva pro výrobu a družstva pro rozvod elektřiny. Družstva pro výrobu se podstatným způsobem neprosadila, elektrárny byly většinou organizovány s pomocí státu jako akciové společnosti nebo společnosti s ručením omezeným.¹⁵⁹ Samotnou distribuci elektřiny na venkově pak zprostředkovávala družstva pro rozvod elektrického proudu. Ta buď nakupovala elektřinu přímo od výrobce nebo zprostředkovaně od *Elektrárenského svazu*, nebo působila jako družstva pomocná a soustředila se pouze na zřízení potřebného zařízení, přičemž proud dodával elektrárenský svaz nebo výrobce elektřiny přímo členům. V Čechách elektrifikace venkova v období první republiky probíhala především na družstevním základě, na Moravě, vzhledem k jiné organizaci samosprávy, vyhovovala více komunální forma elektrifikace, kde finanční prostředky přednostně opatřovala obec.

Nejnáročnějším typem zemědělského družstevnictví jsou družstva výrobní představovaná družstvy mlýnskými, lihovarnickými, škrobárenskými, ovocnářskými, zelinářskými, lnářskými,

¹⁵⁷ Novotný, J., Šouša, J., K úloze úvěrních družstev na venkově v českých zemích do 2. světové války, in: Osudy zemědělského družstevnictví ve 20. století, Studie Slovákého muzea, Uherské Hradiště 7/2002, str. 102-103

¹⁵⁸ Hůlka, A., Zemědělské družstevnictví..., opakovaná citace, str. 122-125

¹⁵⁹ Kubů, E., Pátek, J., Mýtus a realita hospodářské vyspělosti Československa mezi světovými válkami, str. 101-103

mlékařskými, družstvy pro sušení a zpracování čekanky. Účastí v nich rolník získával nad příjem z prodeje suroviny také podíl na zisku ze zpracování. Zlepšovaly se jeho odbytové možnosti a ještě získával zpět zbytkovou surovinu, kterou mohl v hospodářství dále použít. Ani tento typ družstev nezahrnoval zemědělský proces včetně prvovýroby. I zde platilo, že každý rolník na svých pozemcích hospodaří samostatně.

3.4.4 družstevní vývoj v cukrovarnictví

Cukrovarnictví až do 30. let 20. století zaujímal významné postavení v průmyslové struktuře státu, tehdy přibližně 2/3 z celkové produkce cukrovarů byly určeny pro export, což činilo celé odvětví naprosto závislým na světovém trhu s cukrem.¹⁶⁰ V oboru nastala po poválečné konjunkturu roku 1924 odbytová krize, kterou následovala vleklá deprese až do roku 1937.

Po první světové válce zůstal pro nedostatek potravin zachován v Československu princip řízeného hospodářství. Úlohu válečné vídeňské státní ústředny pro řízení obchodu s cukrem převzala *Československá cukerní komise*. Personální obsazení bylo rozděleno mezi zástupce cukrovarníků, řepařů a spotřebitelů. Komise převzala řízení celého cukrovarnického odvětví včetně vývozu, při kterém státu v době cukrovarnické konjunktury vznikaly nemalé příjmy. Zcela nové, monopolní postavení v oblasti výkupu řepy získala Jednota řepařů, která za tuto činnost nově dostávala provizi. Tím se výrazně změnila její pozice vůči pěstitelům. Po zrušení vázaného cukerního hospodářství a ukončení činnosti *Československé cukerní komise* byl v roce 1921 vytvořen vývozní syndikát cukrovarníků a řepařů s účastí státu na zisku. Činnost syndikátu skončila již po jednom roce

¹⁶⁰ Dudek, F., Československý cukerní kartel a hospodářská politika agrární strany v letech 1918-1927, in: ČSČH XXVIII, 1980, str. 509

v důsledku poklesu ceny cukru na světových trzích, které pro něj znamenaly finanční ztrátu. Vláda se svými nařízeními podílela na regulaci cen vnitřního trhu až do kampaně 1926/1927, kdy byl tuzemský cukerní trh zcela uvolněn ve prospěch kartelu cukrovarníků a řepářů.

Jak již bylo zmíněno v předcházející kapitole, družstevní cukrovary v Čechách nedokázaly v konkurenci s ostatními přežít. Jejich hlavní problémy spočívaly v nedostatku kapitálu a také v rozporu mezi zájmy družstva a každého jednotlivého družstevníka. V cukrovarnickém průmyslu působily kapitálově silné uskupení vídeňských bank a Živnobanky. Agrární strana ani *Agrární banka* neměli možnost se na těchto investicích až do konce první světové války podílet. Nový stát jim poskytnul větší příležitosti.

Vedení agrární strany si předně velice dobře uvědomovalo, že výstavba dalších cukrovarů by nebyla rentabilní.¹⁶¹ Našli tedy způsob, kterým se jim podařilo proniknout do vlastnictví již stávajících závodů. Akce, která intenzivně probíhala v letech 1920-1925, se nazývala „porolničování cukrovarů“. Důležitou roli sehrála *Československá jednota řepářů*, především její pražské ústředí, *Agrární banka*, *Moravská agrární a průmyslová banka*, *Pražská úvěrní banka* a *Anglo-československá banka*. Jednotlivé banky pochopitelně vystupovaly konkurenčně proti sobě i proti skupině bank v čele s Živnobankou.¹⁶²

Ideovou oporu akce tvořilo počestění majetku, sociální spravedlnost a obhajoba zájmů drobných pěstitelů. „Porolničování“ se mohlo uskutečnit díky využití monopolního postavení Jednoty řepářů a agrárnímu vlivu na provádění pozemkové reformy. Pozemková

¹⁶¹ Dostál, V., *Agrární strana. Její rozmach a zánik*, Brno 1998

¹⁶² Dudek, F., *Monopolizace ...c.d.* str. 98-101

reforma představovala pro cukrovary, existenčně závislé na surovině z vlastních nebo pronajatých velkostatků, velké ohrožení. Už samotná nejistota ohledně dalšího postupu se projevovala například zhoršením přístupu k bankovnímu úvěru, který byl pro provoz závodu nezbytný. Vláda zavedla komisi přidělování řepy cukrovarům a dohlížela na stabilitu řepných rajonů. Družstevní cukrovary zvýhodnila vynětím dodávek řepy vázaných na akcii z pravomocí této komise. Pokud tedy cukrovar vydal nové akcie s povinnou dodávkou řepy, mohl na úkor jiného navýšit množství zpracovávané suroviny.¹⁶³

„Porolnění“ probíhalo zhruba dvěma cestami. První možnost se týkala akciových cukrovarů. Jednota řepářů na ně vyvíjela tlak, aby jí část akcií vázaných na prodej řepy prodaly, nebo aby vystavily řepářům akcie nové. Tyto akcie Jednota přebírala, aby jednotlivým pěstitelům odprodala pouze část z nich a zbytek si ponechala. V Čechách se ještě do konce roku 1921 podařilo takto proniknout do 9 akciových cukrovarů, kde Jednota získala 20-50% akciového kapitálu. Tlak Jednoty byl nesmírně silný a razantní, pokud některý cukrovar odmítl na takto postavené podmínky přistoupit, byl poškozen na dodávce řepy.¹⁶⁴

Další metoda spočívala v akcionování šlechtických velkostatků. Pro ilustraci uvádím příklad cukrovaru v Trebišově na východním Slovensku vybudovaný do roku 1912 pod patronací *Länderbank a Boden-Credit-Anstalt*.¹⁶⁵ Na jeho „porolnění“ se podílela s Jednotou řepářů *Agrární banka a Länderbanka*. Tento velkokapacitní závod s akciovým kapitálem 9 mil. Kč, rozdělených do 60 000 akcií, měl zajištěno zásobování surovinou díky pronájmu

¹⁶³ Dudek, F., Monopolizacec.d. str. 122

¹⁶⁴ Dudek, F., Monopolizace cukrovarnictví v českých zemích do roku 1938, Praha 1985, str. 162

¹⁶⁵ Novotný, J., Šouša, J., Banka ve znamení zeleného čtyřlístku. Agrární banka 1911-1938 (1948), Praha 1996, str. 106

11 503 ha půdy. Agrární bance se podařilo nejprve koupit 25 000 a poté, v situaci existenčního ohrožení závodu pozemkovou reformou, koupila dalších 30 000 akcií. Z takto nabytého majetku si 10 000 akcií (získaných na úvěr) rozdělila Ústřední jednota se svým slovenským odborem. Agrární strana z pozice vykonavatele pozemkové reformy zařídila vynětí „zájmového území pro pěstování řepy“ z pozemkového záboru a jeho pronájem společnosti Agrokult.

Situace s „porolnicováním“ na Moravě se vyvíjela poněkud jinak, některé rolnické cukrovary z přelomu 60. a 70. let se udržely. Na Hané s podporou okresních hospodářských záložen, na jižní Moravě přešly do rukou vídeňského kapitálu. Do konce století přibyly dokonce další čtyři. Po založení *Moravské agrární a průmyslové banky* začal na Moravu pronikat agrární kapitál, banka poskytovala úvěr, přejímala prodej cukru, podílela se na subskripci akcií dvou nových cukrovarů. Na spolupráci s ní vytvářel své cukrovarnické impérium Jan Vaca. Již před válkou se jim podařilo vybudovat nejmohutnější sdružení cukrovarů v monarchii. V novém státě však došlo k rozkolu mezi Vacou a bankou, což spolu se ztrátou podpory agrární strany vedlo k zániku impéria.

Agrární strana a její organizace se prosazovaly v tzv. Stoupalově cukrovarnickém koncernu. Majetek koncernu vznikal opět s pomocí nátlaku Ústřední jednoty a opatření pozemkové reformy. Například *Akciová společnost pro průmysl cukrovarnický v Hodoníně* v majetku moravských Němců a vídeňské *Boden-Credit-Anstalt* byla nostrifikována v roce 1922, ale její pozemky byly ohroženy reformou. Stoupal uzavřel dohodu, podle níž za pronájem státních statků (!) získala Jednota polovinu z 25 000 nově vypsanych akcií vázaných na prodej řepy, druhou polovinu získaly Státní lesy a statky. S podporou agrární strany a *Agrární banky* vytvořil Stoupal z *Akciové společnosti*

pro průmysl cukrovarnický v Hodoníně jádro koncernu s dalšími k němu formálně připojenými závody. Většinu akcií vlastnila *Agrární banka*, která zároveň poskytovala provozní úvěr a prostřednictvím společnosti Agrocukr zajišťovala prodej výrobků.

Viktor Stoupal se vypracoval do nejvyšších pater společnosti, do vedení cukrovarnického koncernu, Agrární banky i agrární strany, postupně.¹⁶⁶ Jeho aktivity začínaly u organizování melioračních a regulačních prací na Moravě, u zakládání *Vysoké školy zemědělské v Brně*, přes organizování pěstitelů cukrové řepy. Jeho úctyhodná kariéra příznačně končí spolu s jeho koncernem. Po Mnichově došlo k roztržení impéria, cukrovary na odtrženém území přešly do majetku německé firmy, do správní rady *Akciové společnosti pro průmysl cukrovarnický* byli dosazeni Němci, kteří usilovali o získání Stoupala pro spolupráci. Nepodlehl, následně byl zatčen a odsouzen ke smrti. K jeho popravě nakonec nedošlo, brzy nato však umírá.¹⁶⁷

Proces „porolničování“, jak je popsán na uvedených příkladech, vtáhnul zájmovou organizaci řepářů do podnikání v cukrovarnictví. Jednota opouštěla svépomocný charakter a profilovala se jako tržně vystupující organizace. Její představitelé sledovali především obchodní zájmy agrárního komplexu a ze svého monopolního postavení profitovali, aniž by příliš zohledňovali zájmy pěstitelů a potřeb okresních a místních řepářských výborů. Tento posun, obzvláště centralizační snahy, vyvolaly kritiku členské základny. Vyprofilovaly se dvě centra odporu řepářů vůči vlastnímu vedení. Ani jedno z nich nedokázalo zvrátit vývoj, v čem se však

¹⁶⁶ Slezák, L., Viktor Stoupal a moravské cukrovarnictví, in: Agrární strany ve vládních a samosprávných strukturách mezi světovými válkami, studie Slováckého muzea Uherské Hradiště 13/2008, str. 107-116

¹⁶⁷ Slezák, L., Viktor Stoupal a moravské cukrovarnictví, in: Agrární strany ve vládních a samosprávných strukturách mezi světovými válkami, studie Slováckého muzea Uherské Hradiště 13/2008, str., 107-116

odlišují, je pacifikace jejich odporu. Královéhradecké centrum v čele s Janem Millerem skončilo vyloučením Millera z Jednoty, českobrodské v čele s Bohumilem Novákem skončilo korupcí hlavního odpůrce. Se jménem Bohumila Nováka se setkáváme v představenstvu Jednoty i ve správní radě již zmíněného „porolničeného“ cukrovaru v Trebišově.¹⁶⁸

3.5 generace Brázdy

V rozmachu, kterého družstevnictví dosáhlo s podporou a pod ochranou agrární strany ve 20. letech 20. století, byl ukryt i počínající problém, odklon od původní svépomocné myšlenky. Silné centrální organizace vystupovaly vůči jednotlivým družstvům a členům samým autoritativně, hospodářské hledisko zcela převážilo hledisko svépomocné a sociální ohledy. Jistý posun nastával také v agrární straně, která jako stavovská a na venkov orientovaná dosahovala v průmyslově vyspělém Československu svých zenitů.¹⁶⁹ V okruhu mladých intelektuálů z okruhu *Ústředního svazu agrárních akademiků*, svým původem bytostně spjatých s venkovem, jeho hospodářskými problémy i způsobem života, začala diskuse o jeho dalším směřování. Vnímali venkov ne jenom z hospodářského a politického hlediska, které ve společnosti nabíralo na převaze, ale také z pohledů sociálních a kulturních.¹⁷⁰ Iniciátorem a ideovým vůdcem jinak volného sdružení se stal student práv Stanislav Roda, nar. 1903.

Mladí intelektuálové hledali platformou ke svému vyjádření a po několika krátce trvajících pokusech ji našli v měsíčníku *Brázda*, toho času vydávaném *Svobodným učením selským*, do jehož nové

¹⁶⁸ Novotný, J., Šouša, J., *Banka ve znamení zeleného čtyřlístku. Agrární banka 1911-1938 (1948)*, Praha 1996, str. 106

¹⁶⁹ Kárník, Z., *České země v éře první republiky (1918-1938)*, díl druhý, Praha 2002, str., 69-70

¹⁷⁰ Kutnar, F., *Generace Brázdy*, Praha 1992

podoby měli přispívat spolu se členy *České agrární společnosti*. Skupina mladých intelektuálů se prosadila takovým způsobem, že celému časopisu udávala rozhodující výraz. Podle jeho jména získala své označení, *Generace Brázdy*. Ideové kořeny Brázdy je třeba hledat v generaci agrárních akademiků, která vyrostla před světovou válkou, především u historika Josefa Kazimoura, Antonína Matuly, Eduarda Reicha a právníka Rudolfa Rolíčka, Otakara Srdínka i v pomoci Františka Obrtela, spisovatele a novináře s vlivem na úroveň literární i obsahovou. Jejich názory i postoje k širokému spektru rolnických problémů jsou pro nás cenným a zasvěceným pohledem. Skutečnost, že se navrhovaná řešení a postoje vyvíjely a nejsou zcela konzistentní, jim neubírá na hloubce ani zajímavosti. Okruh Brázdy nebyl pevně vyhraněn, řada členů byla zvána nebo přicházela postupně. V prvním ročníku tvořili redakční radu právníci Stanislav Roda, Oldřich Zíka, Jan Škramovský, Josef Hakl, Stanislav Berounský, Josef Heš a Ivan Dérer, z inženýrů František Mašín a Josef Jiroušek, z filozofů František Petelík, Antonín Brousil a František Kutnar. Volně přistupovali do jejich okruhu ruralisté, například Josef Knapp, Jan Čarek, František Křelina, nebo Rudolf Rolíček.

Členové *Brázdy* se pochopitelně zabývali aktuální problematikou řešení zemědělské krize, přičemž hledali pokud možno trvalejší řešení. Jako nejlepší „prevence“ vzniku krizí z nadvýroby se jim jevilo rozsáhlé hospodářské plánování, zavedení státního obilního monopolu a řízeného hospodářství.¹⁷¹ V této souvislosti upozorňuje Antonín Stehlík na význam racionalizace zemědělské výroby, František Lom na význam zemědělského účetnictví. Členové *Brázdy* byli prostřednictvím Ladislava Karhana seznámeni také s díly předních ruských družstevních teoretiků, jakými byl Sergej S. Maslov, jehož práce o pozemkových reformách poválečné Evropy i vyšla

¹⁷¹ Kutnar, F., *Generace Brázdy*, Praha 1992, str. 55

v Praze, nebo Tugan Baranovský, podle kterého mohlo nastat povznesení ruské obštiny pouze v družstevním systému. Právě v souvislosti s ruskou kolektivizací se zájem *Brázdy* obracel na vztah socialismus – zemědělství - družstevní podnikání.

Družstevnictví podle názorů *Brázdy* mohlo pomoci překlenout základní problém československého zemědělství, který, zcela v souladu s obecným přesvědčením, viděli v rozdrobenosti půdního fondu. Zabývali se jeho možnostmi a limity a došli k názoru, že lze využít osvědčený způsob úvěrových, nákupních a odbytových družstev. Samozřejmě se zabývali koncepcí výrobních družstev, kterou ale odmítli jako pro zemědělství nevhodnou. Realistický přístup zde vycházel z hospodaření průmyslových výrobních družstev a snad i ze zkušeností osobních. Spolu s úlohou družstevnictví v překonávání krize vyvstávala také otázka jeho úlohy v dalším vývoji společnosti. Zkoumali kolchozní družstevnictví v Rusku i starší socialistické teorie a dospěli k názoru, že touto cestou jít nelze, že nelze měnit společnost podle teoretického plánu nebo doktríny.¹⁷² Socializace venkova má podle jejich názoru proběhnout přes družstevní a odborovou organizovanost zemědělství. Vyjadřují domněnku, že ve srovnání s průmyslem nebo obchodem je zemědělství socializaci blíže, protože je menší jeho vnitřní konkurence.¹⁷³

¹⁷² Karhan, L., Socialismus a zemědělství, *Brázda*, roč. X, 1929, str. 97-102

¹⁷³ Týž, Socialismus a zemědělství, *Brázda*, roč. X(1), 1929, str. 97-102, str. 15 Ještě krátkou poznámku k osudu Ladislava Karhana. Tento národohospodářsky orientovaný obchodní inženýr sice se skupinou *Brázdy* přestal publikovat, ale přesto jeho názory nezapadly. V 50. letech se stal obětí komunistické perzekuce a více než 10let strávil ve vězení.

3.6 výuka družstevnictví

S myšlenkou spojení a svépomocné spolupráce se setkávaly děti již na základní škole v rámci šíření družstevní osvěty.¹⁷⁴ Z popudu družstevních svazů byla založena *Vyšší zemědělská škola družstevní v Praze* a *Vyšší zemědělská škola v Bratislavě*, jejichž hlavní náplní byla výchova úředníků a funkcionářů družstev. Mimo ně působil v Praze *Ruský institut pro zemědělské družstevnictví*. *Československá akademie zemědělská* usilovala o zřízení předmětu „ekonomika, družstevnictví, správní služba a zemědělské učitelství“ jako specializace po absolutoriu fakulty zemědělského inženýrství na zemědělských vysokých školách v Praze a v Brně. Vyučování předmětu bylo svěřeno praktickým odborníkům.¹⁷⁵

Na půdě brněnské vysoké školy vznikla ve válečných letech myšlenka tzv. univerzálního vesnického družstva. Její autor Karel Vlček vycházel ze zachování soukromého vlastnictví půdy a soukromé živočišné i rostlinné výroby, přičemž univerzální družstvo mělo vykonávat kumulovanou funkci všech družstev dosud v zemědělství působících. Prostřednictvím vědecky organizovaného družstevnictví mělo dojít k dosažení dokonalého plánování a vysoké míry standardizace a normalizace výroby. Tento projekt po ukončení války nezapadl a stal se předmětem úvah dalších národohospodářů, jakými byl Tomáš Čep¹⁷⁶ nebo Josef Hojdar a Miloš Teplý¹⁷⁷. Komunisté v poválečné době využili podporu, jaké se univerzálnímu družstvu dostávalo, a při organizování jednotných zemědělských družstev se na něj odvolávali.

¹⁷⁴ Almanach. Třicet let zemědělské družstevní práce, 1928, str. 315-328

¹⁷⁵ Mikovcová, A., *Zemědělské družstevnictví a Vysoká škola zemědělská v Brně (1919-1949)*, in: *Osudy zemědělského družstevnictví ve 20. století*, studie Slovákého muzea 7/2002, str. 177

¹⁷⁶ Čep, T., *Zemědělství na nových cestách*, Brno, 1945

¹⁷⁷ Hojdar, J., Teplý, M., *Vesnické družstvo*, Časové spisky ministerstva zemědělství, sv.

3.7 období okupace a Protektorátu Čechy a Morava

3.7.1 zemědělské družstevnictví

Změny po obsazení českých zemí německou armádou se nevyhnuly ani družstevnictví. Od září 1939 zavedli okupanti systém válečného hospodářství.¹⁷⁸ Ministerstvo zemědělství bylo vybaveno novými pravomocemi: řízením zemědělské prvovýroby, výkupem produktů a jejich zpracováním, bylo oprávněno vyjmout určité komodity z volného obchodování a dále s nimi výhradně disponovat (tzv. závěra). Dodávková povinnost představovala nucený prodej veškeré zemědělské produkce nad samozásobitelskou normu, krmivo a osivo za úředně stanovené ceny. Stanovená samozásobitelská norma nahrazovala širokým vrstvám zemědělského obyvatelstva potravinové lístky. Výslovně byl zakázán a tvrdě trestán prodej mimo určené obchodníky i neplnění stanovených dávek. Mezi tresty patřila rekvizice, zákaz chovu drobného domácího zvířectva, peněžní pokuty, dosazování německých správců, konfiskace majetku i věznění. Centralizovaná a složitá síť kontroly selhávala na lidském faktoru, rolnictvo se vydalo cestou pasivního odporu. Vždyť základní vstupní informace, které okupanti potřebovali, poskytovalo místní obyvatelstvo, které nebylo nacistickému režimu zpravidla nakloněné.¹⁷⁹

Od roku 1942 vznikla evidence všech rolníků na bázi vlastnictví půdy od 0,25 ha (!), lesů nebo rybníků. Všichni vlastníci se opět povinně museli stát členy Svazu zemědělství a lesnictví pro Čechy a Moravu. Vznikla podrobná evidence o každém jednotlivém

¹⁷⁸ Průcha, V., *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918-1992*, 1.díl, Brno 2004, str. 455-464

¹⁷⁹ Burešová, Jana, *Zemědělství v zemích ovládaných za 2.světové války Německem*, in: *České a slovenské zemědělství v letech 2. světové války*, Studie Slovákckého muzea Uherské Hradiště, 1/1996, str. 135-139

hospodářství (statkové výkazy a pomocné knížky) a okresní úřady podle nich mohly provádět kontroly.¹⁸⁰ V době materiálního nedostatku rolníci nejenže měli větší možnosti dobře nasytit svou rodinu, ale z nastalé situace, existence černého trhu, dovedli často profitovat. Později, v posunuté rovině, byl prototyp zbohatlého sedláka „vytěžen“ komunistickou propagandou.

Ještě v období tzv. druhé republiky došlo z iniciativy Ladislava Feierabenda ke sloučení družstevních svazů. Cílem bylo překonat jejich roztržitost. Centrálou zemědělských družstev se stala *Ústřední jednota hospodářských družstev v Čechách a Brnosvaz* na Moravě. Obchodní ústředí tvořila v Čechách *Kooperativa* a na Moravě *Moragro*.¹⁸¹ Centrokooperativ sice zůstával vrcholným orgánem, ale jeho zůstala mu pouze funkce revizní.

Nacisté usilovali o získání kontroly nad družstevnictvím, ale jen do té míry, aby zemědělskou produkci neomezili. V Protektorátu nařídili nucenému slučování družstev, družstevních svazů a velkonákupen. Vládní nařízení č. 242/1942 Sb. vytvořilo odvětvové svazy a zavázalo družstva povinným členstvím. Tím zasáhlo do demokratických zásad, neboť subjekty ztratily volnost volby svazu. Dosud svazy seskupovaly různé typy družstev, zpravidla podle národních, náboženských a politických hledisek, nyní vznikla nucená soustava podle hospodářského zaměření. Vznikly čtyři družstevní svazy : *Peněžní ústředí úvěrních družstev v Praze*, *Svaz zemědělských družstev v Čechách*, *Peněžní ústředí úvěrních družstev v Brně*, *Svaz zemědělských družstev na Moravě*, všechny zastřešoval *Ústředního*

¹⁸⁰ Průcha, V., Včlenění českého zemědělství do system válečného řízeného hospodářství nacistického Německa. In: České a slovenské zemědělství...c.d. str. 29-34

¹⁸¹ Král, V., Otázky hospodářského a sociálního vývoje v českých zemích v letech 1938-1945, díl II., Praha 1958, str. 437-438

*svaz zemědělských družstev pro Čechy a Moravu.*¹⁸² Byly vytvářeny tržní svazy pro hospodaření s jednotlivými skupinami produktů: pro dobytek, maso a ryby; pro mléko, tuky a vejce; pro chmel, slad a pivo; ovocnicko – zelinářský, pro brambory a škrob; pro drůbež, vejce a med; pro obilí; pro řepu a cukr. Povinné členství se týkalo všech osob nebo závodů od prvovýrobce po toho, kdo hotový výrobek prodal spotřebiteli. Představenstva svazů nebyla volena, ale jmenována ministrem zemědělství. Podobně nesměly být konány valné hromady ani volena představenstva družstev. Jiné podmínky nastaly pro družstva na území odtrženém po mnichovských jednáních od Československé republiky. Nacisté zabavili družstevní majetek a družstva samotná zlikvidovali. Ve *Slovenském štátu* nastaly personální změny ve vedení svazů, ale celkově k narušení struktury družstevní organizace nedošlo.

Na plnění všech nařízení dohlíželi do družstevních svazů a centrál dosazení komisaři. Po stránce organizační rozdělili svazy na dvě organizace, jedna představovala obchodní a finanční centrum, druhé svěřili organizační a revizní činnost. Zatímco úvěrová družstva nebyla nijak nově omezována, zpracovatelská družstva v rámci válečného hospodářství ztrácela zdroje surovin a špatně prosperovala. Skladištní družstva distribuovala téměř veškeré zemědělské komodity a tím v podstatě posílala své postavení.¹⁸³

¹⁸² Němcová, Lidmila, Naše družstevní hnutí v letech 2. světové války, in: České a slovenské zemědělství v letech 2. světové války, Studie Slovákého muzea Uherské Hradiště, 1/1996, str. 69-73

¹⁸³ Král, V., Otázky hospodářského a sociálního vývoje v českých zemích v letech 1938-1945, díl II., Praha 1958

3.7.2 bankovní sféra

Zemědělské družstevnictví bylo zásahy okupantů poškozeno i prostřednictvím zásahů do bankovní sféry. V roce 1941 protektorátní úřady vytvořily *Ústřední svaz peněžnictví*, jehož členy se povinně staly všechny typy úvěrních ústavů. O rok později převedli okupanti celou oblast peněžnictví v Protektorátu pod ministerstvo hospodářství, jemuž měla sloužit.

Povinná reorganizace z roku 1941 představovala nebezpečí pro okresní hospodářské záložny a *Agrární banku* jako jejich finanční centrum. Německé peněžnictví tento typ ústavů neznalo a hrozilo tedy, že bude zrušen. Takový postup by pochopitelně podporovaly konkurenční ústavy lidového peněžnictví na venkově: spořitelny a venkovská úvěrní družstva. Na Moravě ke zrušení kontribučenských záložen skutečně došlo a jejich činnost přebraly spořitelny. Vedení banky, jejíž osud se zdál povážlivě nakloněn, se podařilo uzavřít dohodu s berlínskými bankami *Deutsche Rentenbank-Kreditanstalt* a *Deutsche Zentralgenossenschaftskasse*, které získaly po 13% akciového jmění *Agrární banky*. Když o několik měsíců později skutečně přišel z ministerstva hospodářství a práce návrh na zbavení Agrobanky funkce ústředí hospodářských záložen, obě berlínské banky v obraně svých vlastních zájmů intervenovaly proti takovému postupu a Agrobanka tak zůstala od přímé likvidace uchráněna.¹⁸⁴ V létě 1943 přišel závažný zásah do autonomie banky: majoritu vedení převzali Němci a vymezili její oblast působnosti pouze na oblast zemědělství. Banka přejmenovaná na *Zemědělskou banku pro Čechy a Moravu* podřídila svoji činnost výhradně válečnému úsilí. Nově vytvořené tzv. oddělení pro zvláštní úkoly mělo za úkol především podporovat budoucí kolonizaci českého venkova německým obyvatelstvem.

¹⁸⁴ Novotný, J., Šouša, J., *Banka ve znamení zeleného čtyřlístku, Agrární banka 1911-1938* (1948), Praha 1996, str. 365-388

Úvěrová soustava českých zemí jako celek, družstevní ústavy z ní nevyjímaje, byla vytěžena pro válečné úsilí Německa a na konci války trpěla zoufalým nedostatkem prostředků, stála na hranici bankrotu. Běžný provoz rolnických domácností pokrývaly, při dlouhodobém nedostatku potravin a řízené cenové politice státu, příjmy z černého trhu.

4. Družstevnictví po roce 1945

4.1 zákaz agrární strany a politika Národní fronty

Období okupace hodnotíme jako dobu bezpráví, bohužel ani některé kroky po osvobození ČSR k demokratickému vývoji nepřispívaly, a nebyly to vždy jen kroky komunistické strany. Již první prohlášení vlády Národní fronty na osvobozené půdě znamenalo závažný zásah do parlamentní demokracie. Vedle Henleinovy sudetoněmecké strany a Hlinkovy slovenské ľudové strany vláda zakázala činnost strany agrární.¹⁸⁵ Venkovské obyvatelstvo, které tvořilo její voličskou základnu, se ocitlo v nové situaci. Rozpoutal se o něj, a také o rozsáhlý majetek agrární strany, nelítostný politický boj. Sociální demokraté, národní socialisté, lidovci i komunisté, ti všichni očekávali příliv voličů z tábora zrušených agrárníků a tomuto zisku obětovali politickou demokracii.

Nejrozhodněji postupovali komunisté, z pozice vedoucí síly *Národní fronty* obsadili sekretariát agrární strany, její tiskárny, ministerstvo zemědělství, *Kooperativu* i *Ústřední jednotu hospodářských družstev*. Na základě předválečných zkušeností věděli, že postavení agrárníků na venkově, jejich dokonalá organizace a obhajoba soukromého vlastnictví, představují největší překážkou pro socializaci vesnice.¹⁸⁶ Komunisté cíleně vytlačovali ze společenského života všechno, co připomínalo agrární stranu. Postih neminul ani takové projevy občanského života, jakými byly plesy nebo selské jízdy.¹⁸⁷

¹⁸⁵ Košický vládní program z 5.4.1945

¹⁸⁶ Gottwald, K., *Spisy I, 1925-1929*, Praha 1951, str. 118-119

¹⁸⁷ Rokoský, J., *Svobodný sedlák na svobodné půdě. Osud agrární strany v Československu po druhé světové válce*, in: Blažek, P., Kubálek, M. (eds.), *Kolektivizace venkova v Československu 1948-1960 a středoevropské souvislosti*, Praha 2008, str. 93-94

Pokud se KSČ nechtěla profilovat jako strana úzce dělnická a cílila k získání masové podpory, musela svoji pozornost upřít na venkov. V prostředí s tradičně silným vztahem k soukromému vlastnictví nemohla veřejně hlásat ideály společného vlastnictví půdy a společného výrobního družstevnictví. S cílem získat maximální přízeň voličů postupovala velmi obezřetně. Podstoupila řadu dílčích ústupků, prosazovala nekoncepční a ekonomicky pohybná řešení. Například už v průběhu první etapy pozemkové reformy usilovali komunisté, bez ohledu na rentabilitu hospodářství, o přidělování velmi malých výměr půdy a to především bezzemkům a vesnické chudině. Tedy sociálními kategoriemi, které zahrnovaly jejich potenciální voličskou základnu.¹⁸⁸ Pod heslem „půda patří těm, kteří na ni pracují“ se vyhýbali ožehavým otázkám o hospodaření sovětského kolchozu a opakovaně prohlašovali, že „kolchozy se v Československu zakládat nebudou“¹⁸⁹ Další komunisty prosazené opatření již v roce 1945 se týkalo nastavení systému trojích výkupních cen zemědělských výrobků. Tímto systémem byla zvýhodněna nejvíce početná skupina producentů do 20 ha a naopak znevýhodněni ti s výměrou nad 50 ha.

Československá sociální demokracie formulovala svoji zemědělskou politiku již v říjnu 1945 svém XX. sjezdu strany. Program pro venkov zahrnoval „zboření hráze mezi venkovem a městem“, svobodné hospodaření rolníků na vlastní půdě, zvýšení zemědělské produktivity, komasaci pozemkového fondu a podporu družstevnictví na zásadě dobrovolnosti. Součástí programu byla i

¹⁸⁸ Rychlík, J., Kolektivizace ve střední a východní Evropě, in: Blažek, P. – Kubálek, M. (eds.), Kolektivizace venkova v Československu 1948-1960 a středoevropské souvislosti, Praha 2008, str. 20

¹⁸⁹ Václavů, A., Ke sporům o zemědělské družstevnictví a kolektivizaci v Československu, Praha 1999, str. 43

sociální oblast, především zlepšení vzdělání venkovské mládeže a zlepšení zdravotní péče na venkově.

Národní socialisté formulovali svůj program na XIV. valném sjezdu strany v roce 1947. Za základ zemědělské výroby považovali rolníkovo nezpochybnitelné vlastnictví půdy, jejíž výměru navrhovali omezit na 50 ha. Zabývali se rozvojem stávajícího zemědělského družstevnictví a družstevního průmyslu, nikoliv však ve smyslu výrobních družstev.

Československá strana lidová formulovala svůj program až v dubnu 1946. Tradičně stavěla na křesťanských hodnotách soužití a nezpochybnitelném soukromého vlastnictví. Zemědělské družstevnictví podporovala pouze jako sdružování soukromých vlastníků půdy, které by nemělo být upřednostňováno před soukromým vlastnictvím. Usilovali o zrušení trojích výkupních cen, jejich odstupňování na základě výměry hospodářství.¹⁹⁰

4.2 obnova tradičního družstevnictví

Obnova demokratických principů v družstvech proběhla v několika prvních měsících po osvobození, především se uskutečnily proběhly volby nových představenstev na řádných valných hromadách. Řadu míst získali předváleční funkcionáři. Z doby okupace bylo ponecháno organizační uspořádání ve sjednoceném *Ústředním svazu zemědělských družstev* jeho čtyřech družstevních svazech (*Peněžní ústředí úvěrních družstev v Praze*, *Svaz zemědělských družstev v Čechách*, *Peněžní ústředí úvěrních družstev v Brně* a *Svaz zemědělských družstev na Moravě*). Do vedení svazů

¹⁹⁰ Průcha, V., a kol., *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918-1992*, 2. díl období 1945-1992, Brno 2009, str. 179-181

byly po osvobození dosazeny národní správy s paritním zastoupením zástupců politických stran.¹⁹¹

V prvním období probíhal poměrně bouřlivý rozvoj družstev, který spočíval v zakládání nových družstev i v přílivu členů. Postupovalo se podle principů a legislativy předmnichovské republiky. Z počtu 3 826 družstev neúvěrných k roku 1937 vyšplhal jejich počet ke konci roku 1947 na 6 766, počet členů vystoupal z 821 tisíc na 971 tisíc.¹⁹² Největší podíl nárůstu představovala družstva strojní, od kterých se dříve upouštělo, ale nyní přestavovala pro své členy nejschůdnější přístup k mechanizaci. Ministerstvo zemědělství nově přidělovalo stroje a především traktory československé výroby i získané z dodávek UNRRA přednostně družstvům.¹⁹³

4.2.1 podoba nového družstevnictví

O novou podobu zemědělského družstevnictví měl být sveden politický zápas. Na straně jedné komunisté navrhovali sloučení s ostatními družstvy v *Ústřední radě družstev*, na druhé straně *Ústřední svaz zemědělských družstev* usiloval o zachování samostatnosti. Prosazoval ponechání koncepce, kdy autonomní družstevní instituce sdružují členy, jejichž práva jsou vázána na podíly, které představují ručení členů za výsledky družstevního hospodaření.

¹⁹¹ Lacina, V., Obnova demokratického zemědělského družstevnictví v českých zemích v letech 1945-1948, in: Osudy zemědělského družstevnictví ve 20. století, studie Slováckého muzea, Uherské Hradiště 7/2002, str. 189

¹⁹² Špírk, L., Zemědělské družstevnictví v kapitalistické a lidově demokratické ČSR, Praha 1959, str. 167 - 169

¹⁹³ např. Návrhy bezprostředních opatření v zemědělské politice KSČ vypracované zemědělským oddělením sekretariátu ÚC KSČ pro předsednictvo ÚV KSČ, S'UA Praha, MZ – s, 1945-1960, inv. č. 105/3, kart. 186

Politickou podporu Ústřednímu svazu vyjadřovaly strana lidová a strana národně socialistická, která se otevřela bývalým členům agrárního komplexu. Tak agrární politiku národních socialistů spoluurčovali odborníci bývalé strany agrární: Ladislav Feierabend, O. Suchý nebo L. Kameníček.¹⁹⁴ Velký význam byl kladen na zvýšení produktivity pomocí přidělování mechanizace, na níž měli mít nárok jak družstva, tak soukromí rolníci. Družstevnictví mělo v zásadě pokračovat v předválečné činnosti. Tento postoj zastávala i strana lidová.

Koncepci komunistické strany představovalo tzv. nového družstevnictví. Cílilo k omezení soukromého vlastnictví a podpoře kolektivních pracovních metod. Mimo již zmíněné snahy začlenit autonomní zemědělskou družstevní organizaci do *Ústřední rady družstev*, usilovali o změnu pravidel hlasování na 1 člen = 1 hlas. Veškeré snahy o změnu pravidel narážely na odpor, který se nepodařilo až do února 1948 zlomit. Poté přijatý zákon o jednotných zemědělských družstvech nevycházel z tzv. nového družstevnictví, ale z metod kolektivního hospodaření v Sovětském svazu.¹⁹⁵

4.3 pozemková reforma

4.3.1 první etapa

V atmosféře společenského posunu doleva a formování perspektivně socializujícího prostředí probíhala rozsáhlá konfiskace kolaborantské, německé a částečně i maďarské půdy a její přidělování uchazečům, což představovalo první etapu pozemkové reformy

¹⁹⁴ Lacina, V., K agrárním koncepcím sociální demokracie a národních socialistů v letech 1945-1948, In: ČČH XVII, 1969, str. 43-56

¹⁹⁵ Lacina, V., Obnova demokratického zemědělského družstevnictví v českých zemích v letech 1945-1948, in: Osudy zemědělského družstevnictví ve 20. století, studie Slovákého muzea Uherské Hradiště 7/2002, str. 189-194

v Československu, její hlavní část probíhala v letech 1945-1946. Těžiště reformy leželo v pohraničních oblastech Československa, kde ležely 4/5 veškeré konfiskované půdy.¹⁹⁶ Podobně jako v jiných odvětvích národního hospodářství, i v případě pozemkového majetku na něj byla nejprve uvalena národní správa. Veškerou takto zajištěnou půdu spravoval Národní pozemkový fond při ministerstvu zemědělství, v českých zemích se jednalo o celkovou výměru 2 400 449 ha, z toho 995 379 ha půdy lesní.¹⁹⁷

Rozhodující část byla převedena do vlastnictví osob na půdě hospodařících z řad zemědělských dělníků a maloročníků. Maximální rozsah přidělů byl stanoven na 12 až 13 ha, z toho 8 až 10 ha orné půdy. Výsledek první etapy znamenal zmenšení sociální diference na venkově, protože řada velkostatků, především v českém pohraničí a na jihu Slovenska, patřila odsunutému německému obyvatelstvu. Přiděly početně zesílila vrstva středních rolníků. Pro velkou část obyvatelstva znamenaly probíhající změny akt odplaty i sociální spravedlnosti. Z ekonomického hlediska došlo k rozpadu řady efektivních celků, na druhé straně posílila nejméně efektivní maloročníká hospodářství.¹⁹⁸ V mnoha případech lidé nově nabytý majetek neuměli smysluplně obhospodařovat, jejich vztah k půdě byl volnější a pracovní návyky vycházely z pozice zaměstnance nikoliv hospodáře. Důsledkem drobení půdního fondu i systému povinných dávek a trojích výkupních cen, které rolníky k vyšší výrobě nemotivovaly, byly zásobovací potíže.

¹⁹⁶ Slezák, L., Zemědělské osídlování pohraničí českých zemí po druhé světové válce, Brno 1978, str. 20

¹⁹⁷ Průcha, V., a kol., Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918-1992, 2. díl období 1945-1992, Brno 2009, str. 77

¹⁹⁸ Rychlík, J., Pozemková reforma v českých zemích v letech 1945-1948, in: Zemědělství na rozcestí 1945-1948, studie Slovákckého muzea Uherské Hradiště 3/1998, str. 7-19

Část půdy, především v méně úrodných oblastech, bylo pro nedostatek uchazečů převedeno do státních statků, na některých vznikla horská pastevecká družstva, lesy nad výměru 50 ha přebíral do vlastnictví stát.

Horská pastvinářská družstva tvořila podle velikosti přidělu půdy v pohraničí po soukromých přidělcích druhou skupinu největší skupinu. Celkem vzniklo těchto družstev 92 o průměrné velikosti asi 1500 ha. Jejich činnost nebyla úspěšná a pozemky i majetek postupně přebíraly *Československé státní statky*.¹⁹⁹ Zřizovateli těchto družstev byly okresy i města, které chtěli tímto způsobem získat přístup ke krmivu pro dobytek. V pohraničí vzniklo ještě několik výrobních zemědělských družstev na principu společného hospodaření, která však nebyla schopna rentabilní existence.

4.3.2 druhá a třetí etapa

Druhá část pozemkové reformy v letech 1947-1948 probíhala souběžně s osídlováním majetků konfiskovaných v etapě první. Její podstatou byla revize prvorepublikové pozemkové reformy, a proto se vztahovala především na majetek šlechty získaný před rokem 1918. O podobu této části reformy se svedl ostrý boj. Je důležité, že k diskuzím a jejímu vyhlášení došlo po květnových volbách do *Ústavodárného národního shromáždění*, kde se KSČ stala nejsilnější politickou stranou. K jejímu vítězství přispělo nepřiznání volebního práva Němcům a Maďarům, kterých se konfiskace v první etapě pozemkové reformy týkaly a schopnost strany přesvědčit držitele přidělů půdy, že

¹⁹⁹ Slezák, L., *Zemědělské osídlování pohraničí českých zemí po druhé světové válce*, Brno 1978, str. 152

za ně vděčí především politice KSČ, jmenovitě komunistickému ministrovi zemědělství J. Ďurišovi.²⁰⁰

Druhá etapa pozemkové reformy byla součástí širšího řešení zemědělské problematiky, které oznámil Klement Gottwald již ve vládním prohlášení, které vešlo ve známost pod označením *Budovatelský program*. K jejich upřesnění došlo v rámci tzv. Hradeckého programu, který ministr zemědělství přednesl 4. 4. 1947. K předložení vypracovaných šesti zemědělských zákonů ke schválení došlo pak 24. 9. 1946.²⁰¹ Základ vycházel z reálné skutečnosti, že v rámci prvorepublikové pozemkové reformy došlo v řadě případů k volnému výkladu zákona a machinacím s majetkem: udělování výjimek ze záboru, ponechání půdy původnímu vlastníku v nadlimitním množství, vytváření tzv. zbytkových statků, které přidělovala agrární strana svým příznivcům (a také, z korupčních důvodů, odpůrcům). Komunisty navrhované řešení však představovalo takový zásah, který přímo ohrožoval majetkovou jistotu prakticky všech větších vlastníků a zároveň z ekonomického hlediska představoval další tříštění půdního fondu a tím snížení schopnosti zemědělství vyživovat obyvatelstvo.²⁰² Konkrétní obsah i metody revize přesahují rámec této práce. Z politických důvodů, ve vypjaté situaci, nebylo možné, aby nekomunistické strany vystoupily proti reformě ostře. 11. 7. 1947 byl schválen zákon o revizi pozemkové reformy, který omezoval výměru půdy 50 ha.²⁰³ O jednotlivých případech měla rozhodovat revizní komise se zastoupením všech

²⁰⁰ Veber, V., *Osudové únorové dny 1948*, Praha 2008, str. 42-81

²⁰¹ Průcha, V., a kol., *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918-1992*, 2. díl období 1945-1992, Brno 2009, str. 182-183

²⁰² Rychlík, J., *Pozemková reforma v českých zemích v letech 1945-1948*, in: *Zemědělství na rozcestí 1945-1948*, studie Slovákckého muzea Uherské Hradiště 3/1998, str. 7-19

²⁰³ Průcha, V., a kol., *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918-1992*, 2. díl období 1945-1992, str. 195

politických stran. V praxi však neměla větší význam, její činnost zahájena teprve v lednu 1948 se již nepodařilo plně rozvinout.

Projednávání poslední, třetí, etapy pozemkové reformy pod označením nová pozemková reforma začalo v říjnu 1947, kdy ministerstvo předložilo zákon do vlády. K její podpoře zorganizovali komunisté nátlakovou akci rolnických komisí, která shodou okolností dostala svůj význam v průběhu únorových událostí roku 1948. Rolnické komise vznikaly okamžitě po skončení války při národních výborech z žadatelů o přidělení půdy v rámci její konfiskace. Již podle základního zadání měly mít výrazně malorolnický charakter, sdružovat i bezzemky a kovorolníky. Na venkově se staly oporou komunistické strany, která je úspěšně využívala v nátlaku na své politické odpůrce, aby je informovala o „vůli lidu“. Po přísaze Gottwaldovy vlády 27. 2. 1948 na 3 000 těchto delegátů oslavovalo vítězství komunistů v ulicích Prahy.²⁰⁴

4.4 socializace venkova

4.4.1 změna kurzu po převzetí moci komunistickou stranou

Po únorovém převratu roku 1948 se pozice komunistů stala neotřesitelnou. V zemědělské oblasti urychleně schválili plné znění tzv. Ďurišových zákonů, které měly mimo jiné zaručit nedotknutelnost vlastnictví půdy ve výměře 50 ha na rodinu. Stejnou výměru zaručovala také ústava z května toho roku. Co je pro toto a následující období typické, je rozpor mezi schválenými zákony a praktickou komunistickou politikou.

²⁰⁴ Veber, V., Osudové únorové dny 1948, Praha 2008, str. 349-350

Prvotní podnět ke změně zemědělské politiky přišel ze Sovětského svazu. Ten dosud přistupoval k aplikování „vlastní cesty k socialismu“ s jistou benevolencí, na červnovém zasedání *Informačního byra komunistických stran* v Bukurešti však provedl obrat. Sověti obvinili Komunistickou stranu Jugoslávie mimo jiné ze dvou ve své podstatě protichůdných chyb. Byla jí vyčítána překotná kolektivizace zemědělství a zároveň příliš kompromisní jednání s kulactvem, málo třídní přístup k rolnictvu. Satelitní komunistické strany z obvinění pochopily konec období volnějšího přístupu sovětské politiky a uvědomily si, že napříště nebudou odchylky od dogmatu a pokynů tolerovány.²⁰⁵

ÚV KSC rezoluci Informačního byra schválilo a okamžitě začalo zpracovávat novou zemědělskou politiku. Plánovaný centrálně administrativní systém se měl co nejvíce přizpůsobit sovětské kolektivní formě hospodaření. V říjnu 1948 sdělil Klement Gottwald na tajném jednání předsednictvu ÚV KSC obsah rozhovoru mezi ním a Stalinem ve věci zemědělství: „*Říkal jsem Stalinovi výslovně, že o kolchozech nebudeme mluvit, že je budeme dělat. Likvidovat staré formy. On s tím souhlasil.....*“²⁰⁶ O průběhu této schůze máme dnes představu z jejího odtajněného zápisu a tak víme, že přítomní členové předsednictva měli možnost se seznámit s katastrofální situací v sovětských kolchozech již před válkou nebo v jejím průběhu, přesto byli ochotni poslechnout rezoluce Kominformy a podle sovětského modelu začít organizovat československé zemědělství.²⁰⁷ V praktické politice došlo za účelem rychlé výstavby kolchozů ke zneužívání platných zákonů a nařízení, i jejich dezinterpretaci.

²⁰⁵ např. Jech, K., *Soumrak selského stavu 1945-1960*, Praha 2001, str. 14-15

²⁰⁶ citováno: Kaplan, K., *Utváření generální linie výstavby socialismu v Československu*, str. 247

²⁰⁷ Jech, K., *Kolektivizace a vyhánění sedláků z půdy*, Praha 2008, str. 57

Úkoly zemědělské politiky shrnul ministr zemědělství Ďuriš takto: omezovat kapitalistické živly na vesnici, postupně přebudovat malovýrobu a státní statky. O metodách nejlépe vypovídá přímá citace z jeho projevu: *„Jaké jsou formy boje proti kapitalistickým živlům, proti kulakům: je to otázka půdy. V ústavě máme zaručeno 50 ha. To je nejdůležitější základna. Říkáme, že v tomto případě nemusíme ústavu měnit, ale máme možnost, aby sami rolníci porušovali ústavu. Například neplní dodávky a my můžeme na něj uvalit sankce. Když neplní dodávky, můžeme zvýšit splátky, nebo odejmout příděl. Je tu problém se scelováním. Došli jsme k tomu, že scelování ztrácí na významu, leda tam má význam, kde jsme o to bojovali, a tam kde chceme dokázat význam scelování, kdy bychom jím mohli bít statkáře, nebo získat půdu pro družstva. Dalším problémem je otázka strojního vybavení. Je několik forem, jak na to jít. Uvažovali jsme o tom v Hospodářské radě. Další věcí je finanční oslabení kulaků. Soudruh Dolanský to vzal na sebe, budou projednány finanční problémy, daňová politika.“*²⁰⁸

Vzhledem na obavy obyvatelstva o další vývoj na venkově, pokusila se komunistická propaganda najít a označit nepřítel, na kterého by bylo možné svalit vinu za dosavadní neúspěchy, především neuspokojivou situaci v zásobování. Ve hře bylo několik označení, z nichž se hledalo to nejúdernější bez případných pozitivních reminiscencí. Označení „statkář“ odkazovalo na majetkovou skupinu, která se za předchozích reforem podstatně zmenšila. Označení „sedlák“ zase příliš evokovalo dobré hospodáře a přirozené venkovské autority. Pod Leninovým termínem „kapitalistické živly na vsi“ si zase obyvatelstvo stěželo představilo někoho určitého. Zvolené označení „vesnický boháč“ poskytovalo dostatečně negativní náboj a nadto bylo

²⁰⁸ Zázpis ze schůze širšího představenstva ÚV KSČ ze dne 14.10.1948 zabývající se zemědělskou politikou KSČ po únoru 1948 s usnesením. SÚA Praha, ÚV KSČ – předsednictvo, sv. 4, a.j. 138 fol. 1-20

schopno útočit na nízké lidské vlastnosti, jakými byla závist nebo nenávist. Později se úspěšně používalo také termínu „kulak“, což přidávalo ještě prvek cizorodosti.²⁰⁹ Problém nastal s vymezením, kdo vlastně „boháčem“ nebo „kulakem“ je. Aplikování měřítka výměry pozemků naráželo na skutečnost, že vlastnictví určitého množství pozemků někde charakterizovalo již movitého rolníka, jinde pouze středního. V dalších případech byl za nepřítele označen ten, kdo zaměstnával námezdní síly nebo neplnil povinné dodávky. V této souvislosti ani nepřekvapí vyjádření hlavního stranického ideologa Václava Kopeckého: „*Kulaci jsou ti, kteří vykořisťují.*“²¹⁰ Termín zůstal prakticky nevyjasněný, volný a účelově používaný.

V listopadu 1948 krátce zhodnotil dosavadní zemědělskou politiku na širším plénu ÚV KSČ Antonín Zápotocký s tím, že to nebyla politika socialistická, ale „*politika, kterou jsme dělali v daných poměrech, kdy se jednalo o získání politické moci, abychom mohli k budování socialismu přikročit.*“²¹¹ Kladné hodnocení představovaly všechny konfiskace, naopak kriticky bylo odsouzeno rozšíření řad vykořisťovatelů a obnovování zemědělské malovýroby. Dosud preferovaná skupina středních rolníků, jejichž podporu komunistická strana dosud využívala k likvidaci statkářů a velkostatkářů, se nyní stala cílem likvidační politiky.

²⁰⁹ Vomela, M., Kolektivizace v Československu a její politické motivy, in: Blažek, P. – Kubálek, M. (eds.), Kolektivizace venkova v Československu 1948-1960 a střeoevropské souvislosti, Praha 2008, str. 123

²¹⁰ Jech, K., Kolektivizace a vyhánění sedláků z půdy, Praha 2008, str. 61

²¹¹ Tamtéž, str. 57

4.4.2 kolchozy

Pro hledání kořenů a předloh socialistického družstevnictví je nutno se obrátit na východ od Československé republiky. Vychází z dávných zkušeností a zvyků v Rusku na straně jedné a z ideologicko-mocenských představ komunistů na druhé straně. Cílem komunistické ideologie je nastolení beztřídní společnosti, zrušení soukromého vlastnictví výrobních prostředků a akceptování pouze vlastnictví kolektivního (zvaného družstevní) a státního, přičemž první ze jmenovaných je považováno za předstupeň druhého. První výrobní zemědělská družstva v Rusku vznikala za občanské války, v podmínkách tzv. válečného komunismu a pochopitelně neměla hospodářský úspěch.²¹² Systém *kolchozů*, kolektivních hospodářství, v Sovětském svazu nemohl navazovat na družstevní myšlenku ve významu, jakým ji chápeme my. Takovou formu hospodaření neznali. *Kolchozy* volně navazovaly na společné obhospodařování půdy v rámci celé obštiny (vesnice), zažitou formou vlastnictví v Rusku, která přetrvala z doby nevolnictví až do začátku 20. století.

Vytváření kolchozů v letech 1928–1929 bylo vedeno snahou mocensky ovládnout venkov, nestály za ním důvody ekonomické. Venkov v socialistickém státu „dělníků“ zaujímal až druhořadé postavení a jeho úlohou bylo vytvářet kumulaci nezbytnou pro rozvoj průmyslu.²¹³ Stalin si dobře pamatoval sílu rolnictva z doby občanské války, jeho neustálé prohřešky vůči čistě socialistickému vlastnictví, a proto usiloval o jeho absolutní kontrolu.²¹⁴ V praktické rovině docházelo k rušení soukromých hospodářství, vyhánění bývalých

²¹² Rychlík, J., Kolektivizace ve střední a východní Evropě, in: Blažek, P. – Kubálek, M. (eds.), Kolektivizace venkova v Československu 1948-1960 a střeoevropské souvislosti, Praha 2008, str. 15-16

²¹³ Swain, N., Typologie východoevropských podob kolektivizace, in: Blažek, P. – Kubálek, M. (eds.), Kolektivizace venkova v Československu 1948-1960 a střeoevropské souvislosti, Praha 2008, str. 31-32

²¹⁴ Kaplan, K., Kořeny československé reformy 1968, Praha 2000, str. 56

majitelů, zabavování jejich majetku a vytváření nových hospodářských celků. S rolnickou masou se jednalo diferencovaně, což vedlo k oslabení případného odporu. Majetnější nebo také méně poddajní byli označeni „kulaky“, vůči nim směřovalo nejhorší zacházení, teror.²¹⁵ Vytváření kolchozů neznamenovalo racionalizaci výroby, pro tu chybělo nejen základní vybavení, stroje a odborné vedení, ale především ochota rolnictva vzdát se svého majetku a společně hospodařit. Po právní stránce nedocházelo k zestátnění půdy, neboť ta již státní byla, rolníci ji měli pouze propůjčenu k trvalému užívání.

4.4.3 osud úvěrních družstev po únoru 1948

Únorové události se projevíly okamžitými personálními změnami a až následně, v několikaměsíčním horizontu, proběhla změna celkové organizace. Tzv. akční výbory, samozvané orgány vzniklé na výzvu ÚV KSČ, odstranily z řízení ústavů sympatizanty jiných politických stran, vedoucí pracovníky spjaté s dosavadním rozvojem a iniciovaly sloučení s dalšími peněžními ústavami. Přibližně 600-700 kempeliček zaniklo, respektive bylo na územním principu sloučeno se spořitelny a okresními hospodářskými záložnami. Akční výbory neměly ke své působnosti zákonnou oporu, ale živelným akcím dalo ministerstvo financí „dodatečné posvěcení“ výnosem z 6. 3. 1948. Nová struktura měl být chápána jako určité zjednodušení, zefektivnění starého systému, ve skutečnosti však státní orgány získaly ve družstvech absolutní vliv, který jim umožnil řídit jejich chod, především úvěrovou politiku. Úvěrová družstva se stala spolu s ostatními ústavami lidového peněžnictví nástrojem i zdrojem financování komunistické politiky.

²¹⁵ Termín „kulak“ původně označoval nejprogresivnější rolníky ve Stolypinově reformě požívající zpravidla společensky významné postavení v komunitě. Ideologicky zabarvený význam „boháč“ nebo „vykořisťovatel“ vznikl propagandisticky ve spojení s kolektivizací.

Zákon o organizaci peněžnictví č. 181/1948 Sb. z 20. 7. 1948 ustanovil nové typy peněžních ústavů, tzv. ústavy lidového peněžnictví, které jako jediné získaly oprávnění přijímat vklady obyvatel, a podřídil je ministerstvu financí. Ministerstvo financí na základě svého nařízení mohlo např. měnit firmu, rozhodovat o jejím splynutí s jinou firmou, peněžním ústavům určovalo výši debetních i kreditních úroků, revidovalo jejich činnost, stanovovalo u nich své zástupce jako dozor. Do hospodaření dosud družstevních peněžních ústavů stát zasáhl převzetím ručení za členské vklady a přivlastněním si jejich zisku. Tím celou suverénní organizaci, dosud založenou na soukromém vlastnictví, postátnil. Napříště ústavy dostávaly přímé úkoly, např. úvěrovat vznikající JZD a komunální podniky, což vzhledem k výsledkům hospodaření představovalo ekonomickou ztrátu. V jiném případě bylo spořitelnám a záložnám nařízeno kontrolovat potravinové lístky. Síť ústavů lidového peněžnictví předsta²¹⁶vovaly 1) okresní spořitelny a záložny, 2) spořitelny a záložny, 3) záložny – kampeličky. Spořitelny a záložny měly působit mimo okresní města, záložny - kampeličky pak na venkově. Okresní spořitelny a záložny vykonávaly činnost peněžního ústavu v okresním městě a zároveň dozorovaly ostatní ústavy v příslušném okrese. Polovina členů jejich správy byla volena na valné hromadě ústavy z daného okresu, druhou polovinu členů jmenoval okresní národní výbor. Zastoupení okresních národních výborů vytvářelo dojem lidového - družstevního zastoupení, ale pro častou nekvalifikovanost delegátů v oblasti peněžnictví vnášelo do správy ústavů chaos. Fyzické osoby měly být členem jednotlivých spořitel, zálož a kampeliček. Stanovy ústavů nebyly výsledkem rozhodnutí valné hromady, vydalo je ministerstvo financí (až v roce 1949, tedy „zpětně“ pro legitimizaci stavu).

Řízení probíhalo systémem „převodových pák“, delegováním pravomocí ministerstva na jinou, jemu podřízenou, organizaci. Úlohu finančního ústředí lidového družstevnictví převzala *Poštovní spořitelna*. Podle instrukcí ministerstva financí, nikoliv na základě vlastních ekonomických úvah, přijímala vklady a poskytovala úvěry okresním spořitelnám, záložnám i pojišťovnám. Provoz řídila *Ústřední rada družstev*, revizní činnost vykonávalo ministerstvo samotné. Podřízení hned několika institucím způsobovalo zmatek.

Další zákon o organizaci peněžnictví č. 84 z roku 1952 opustil i symbolické znaky družstevní organizace a vytvořil spořitelní síť přímo řízenou ministestvem financí. *Hlavní správa státních spořitelen se sdílem v Praze* (resp. *Oblastní správa státních spořitelen se sídlem v Bratislavě*) řídila organizaci spořitelen budovanou na krajském, respektive okresním principu. Tím došlo nejen fakticky, ale i právně k postátnění družstevního peněžnictví.²¹⁷

4.4.4 osud neúvěrných družstev po únoru 1948

V prvním poúnorovém období roku 1948 komunisté zdůrazňovali především nutnost sjednocení družstevnictví prostřednictvím tzv. jednotného vesnického družstva (někdy označovaného jako „univerzální družstvo“), kterého podobu stále ještě hledali. Ke sjednocování družstev mělo docházet nejprve na okresní bázi a až dodatečně na jednotlivých vesnicích. Celý proces měla spoluorganizovat *Ústřední rada družstev*, která měla nová družstva také řídit. Počítalo se se sloučením všech neúvěrných družstev a spotřebních družstev mimo družstev zemědělských výrobních. Pobočky okresního družstva měly obstarávat prodej potřeb a výkup

²¹⁷ Plecháček, I., Vývoj českého lidového peněžnictví. Disertační práce FF UK, Praha 1978

produktů (v podstatě činnost družstev skladištních). Konečná podoba zákona o vzniku jednotných zemědělských družstev č. 69 Sb. z února roku 1949 posunula původní koncepci více do výrobní oblasti, proto byl pozměněn i název.²¹⁸

Jmenovaný zákon, následné nařízení ministra zemědělství č. 75 Sb. ze 17.3. 1949 a vzorové stanovy zahájily proces tzv. združstevňování. Zákon vytvářel právní podklad pro vznik výrobních družstev, ale zároveň deklaroval podporu tradičnímu družstevnictví. Združstevňování terminologicky odkazuje na předchozí vývoj a tradice, ve skutečnosti však proces představoval diskontinuální změnu.

Všechna zemědělská družstva mimo družstva úvěrní byla bez rozhodnutí členů, na základě územního principu, zahrnuta do jednotného zemědělského družstva (JZD). JZD se nestala součástí organizační struktury zastřešujícího orgánu, *Ústřední rady družstev*. *Ústřední rada družstev* schvalovala tzv. přípravné výbory, které pro danou oblast vytvářely JZD. Z rozhodnutí výborů, nikoliv z rozhodnutí valné hromady družstva, byly majetek, závazky i členská základna družstev automaticky „vložený“ do JZD. V rozhodování o chodu JZD výrazně posilovala skupina méně majetných členů: vstoupit do družstva mohl kdokoli pracující v zemědělství po zaplacení pouze nízkého vkladu, každý člen disponoval pouze jedním hlasem bez ohledu na výši vloženého podílu, orgány družstva minimálně ze čtyř pětín tvořili drobní rolníci.²¹⁹

Komunisté v zákoně deklarovali 4 typy JZD s různou intenzitou spolupráce. Chtěli tím způsobem navodit představu demokratického rozvoje a zlepšování původního družstevnictví:

²¹⁸ Blažek, P., Jech, K., Kubánek, M. a kol., Akce K, Praha 2010, str. 40-41

²¹⁹ Jech, K., Soumrak selského stavu, Praha 2001, str. 33-36

JZD I. typu předpokládalo pouze společné využívání strojů a spolupráci při sezonních pracích. Stroje poskytovali vlastníci (jednotliví členové i družstvo) za úplatu. Rolníci mohli plnit své povinné dávky samostatně nebo prostřednictvím JZD.

JZD II. typu předpokládalo společnou rostlinnou výrobu realizovanou na půdě scelené „rozoráním mezí“, využití potahů a strojů dodávaných členy, osivo a hnojivo obstarané prostřednictvím JZD. Dělbba nákladů probíhala na principu zápočtu práce vykonané členem a nákladů na obdělávání jím vložené půdy. Podíl na výnosech JZD se odvíjel od výměry vložené půdy.

JZD III. typu charakterizovala společná rostlinná i živočišná výroba. Členové JZD pracovali na přidělených úkolech, v podstatě jako zaměstnanci. Odměna spočívala v platu za vykonanou práci, podílu na zisku dle vložené výměry půdy a z příjmu záhumenkového hospodářství.²²⁰

JZD IV. typu je společné hospodaření, kde se ze členů JZD stávají zaměstnanci. Odměňování členů se zakládá výhradně na vykonané práci, k výši družstevních podílů není brán zřetel. Půda sice formálně zůstává ve vlastnictví jednotlivců, ale nepřináší jim žádný zisk. Část polností, tzv. záhumenky, obhospodařují rolníci jednotlivě.²²¹

²²⁰ Záhumenkové hospodářství, malá výměra půdy svěřená k obdělávání jedné rodině, svojí samotnou existencí popírala teorii o přechodu k velkovýrobě jako vyššímu stádiu hospodaření. Na titěrných výměrách hospodařili rolníci pouze se základním vybavením, přesto dosahovali neporovnatelně vyšší výnosy. Záhumenky zvyšovaly životní úroveň jejich vlastníků, na druhé straně byly trnem v oku komunistických ideologů.

²²¹ Průcha, V., a kol., Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918-1992, 2. díl období 1945-1992, Brno 2009, str. 351-357

Družstva se stala privilegovaným způsobem zemědělské výroby. Ministerstvo zemědělství v rámci svých rozsáhlých pravomocí poskytovalo výhradně jim stroje, hnojiva, mělo možnost ovlivnit výši dodávek a podobně. Drobní rolníci, kteří trpěli nedostatkem vhodného strojového vybavení, zakládali družstva I. typu a II. typu. Již u družstev II. typu docházelo ke konfliktům, špatnému hospodaření, nespokojenosti členů. Takové výsledky pochopitelně odrazovaly další, především střední a větší rolníky od vstupu do JZD. Komunistická strana proto přikročila k používání donucovacích metod, svévolné a účelové interpretaci zákonů. Pro některé nátlakové praktiky, bez formálně právního podkladu, stačilo rozhodnutí komunistických orgánů. Tím nastala situace, kdy rozhodnutí KSČ stálo nad zákonem.

4.4.5 metody kolektivizace

Rolníci v českých zemích měli za dlouhou dobu tradičního družstevnictví pevně zakořeněné demokratické zásady. Komunistické představy o JZD odmítali přijmout. Metodou socialistického združstevňování nebylo přesvědčování nebo agitace, jak hlásala oficiální propaganda, ale vytvoření takových ekonomických i mimoekonomických tlaků, že se samotný pozemkový majetek stal přítěží.

Jednou z nejúčinnějších metod útisku bylo rozrušení vlastnického práva k půdě. Nejprve zákon 139/1947 Sb. zakázal dělit půdu pod státem určenou výměru, rolník se nemohl rozdělením hospodářství vyhnout zákonům o pozemkových reformách. Zákonem č. 47/1948 Sb. byla stanovena hospodářsko-technická úprava půdy. Primárně měla být scelována půda pro potřeby JZD, v praxi to

umožňovalo přinejmenším vyměnit sedlákovu půdu za půdu nižší bonity, často vzdálenou od usedlosti.²²²

Rolníci byli prikazovány diskriminační dodávky, udělovány zvláštní daňové povinnosti, zakázáno najímat pracovní síly. Tzv. nucený výkup strojů spočíval, pod záminkou jejich nedostatečném využití, v převedení do strojních traktorových stanic. Zpočátku měl za ně bývalý vlastník dostávat náhradu, později byly přímo zabavovány. Prvoplánově se vycházelo z představy, že označený nepřítel úmyslně neplní zadané úkoly a povinnosti (dodávky, plánovaný druh osiva) ve snaze narušit nenáviděný systém. Jakékoliv porušení mohlo představovat záminku pro uvalení nucené správy nebo nuceného pachtu (ve prospěch JZD) na celé hospodářství.

Na větší ploše hospodařící rolník, bez možnosti zaměstnávat pracovní sílu a využívat stroje, často zavalen vysokými dodávkami, nacházel jediné východisko ve vstupu do JZD. Stávalo se ale, že o jeho pozemky nemělo ani JZD ani státní statky zájem. V tom případě byl hospodář nucen si ji ponechat, pracovat na ní, být nadále vystaven diskriminačnímu tlaku a postihům. Takové případy můžeme nazvat novodobým znevlněním. Řada „vesnických boháčů“ nakonec do JZD vstoupila, ale jejich „nepřátelský původ“ neměl být zapomenut. Hospodářské neúspěchy a nedostatky v zásobování obyvatelstva potravinami komunisté „odhalovali“ jako následky jejich podvratného a zločineckého jednání. Obviňování vyústilo v bránění vstupu „kulaků“ do JZD.²²³

Spolu s hospodářem samotným čelila represím a útisku celá jeho širší rodina, především obyvatelé stejné domácnosti. Citelné

²²² Pernes, J., Politické a sociální předpoklady kolektivizace zemědělství v Československu, Praha 2008, str. 77-87

²²³ Jech, K., Kolektivizace a vyhánění sedláků z půdy, Praha 2008, str. 64-70

diskriminační opatření je vyčlenilo z vázaného trhu, nedostávali šatenky ani potravinové lístky. V některých případech komunisté organizovali vystěhování celých rodin z usedlostí do vzdálených lokalit, v podstatě neobyvatelných prostor, se zákazem původní obec být jen navštívit. Mírnější varianta spočívala v příkázání sedláka a jeho rodiny na určité pracoviště. Ačkoliv československé právo neznalo systém kolektivní viny, v případech rodin sedláků „původ“ vytvářel překážku pro studium a uplatnění jejich dětí. Takovéto jednání pochopitelně nezůstalo bez dopadu na sociální vazby na venkově. Atmosféra strachu, neexistence reálné obrany (na policii, u soudu) vedla spíše k pasivnímu přihlížení, eventuálně tajné či skryté pomoci. Nikdo nechtěl uvrhnout sebe a své blízké do podobné situace.

4.4.6 etapy kolektivizace

Kolektivizace zemědělství zaujímala čelné místo v socializaci venkova. Komunisty vyznačený cíl odstranit kapitalistický sektor spočíval v centralizaci zemědělské velkovýroby prostřednictvím JZD a státních statků. Stát rozhodoval o činnosti JZD a ta mimo samotný výrobní program například scelovala půdu nebo uzavírala smlouvy o výrobě a dodávkách pro rolníky v celé obci (!). V představách komunistického plánování vedla kontrola sektoru k vyšší produktivitě práce, lepšímu zásobování trhu, snížení počtu potřebných pracovních sil a jejich převedení do preferovaného odvětví – průmyslu. Dlouhodobě nízké výkupní ceny zemědělských produktů způsobovaly odliv finančních prostředků, úroveň investic dosahovala hranice prosté obnovy, příjmy zaměstnanců JZD a státních statků zaostávaly za příjmy pracujících v průmyslu.

Kolektivizace probíhala s různou intenzitou 12 let. Lze ji rozdělit na tři etapy:

1.období od roku 1949 do léta roku 1953. Na počátku vznikala družstva prvních dvou typů, zpravidla v českém pohraničí, na území donedávna osídleném obyvatelstvem německé národnosti a v maďarských jazykových oblastech. Vcelku dobrovolný vstup do JZD začal být od léta 1950 vynucován nejrůznějšími formami nátlaku. Vrchol organizovaného nátlaku představovala od listopadu r. 1951 do léta r. 1953 tzv. Akce kulak.²²⁴

2.období od léta 1953 do r. 1955 představuje útlumovou fázi mezi dvěma kolektivizačními vlnami. K útlumu první kolektivizační vlny vedlo zjevně špatné hospodaření JZD, odpor k násilným formám a především politické okolnosti. V KSČ zavládla nejistota spojená se změnou zemědělské politiky Nikoly Sergejeviče Chruščova, úmrtím Klementa Gottwalda i sociálním a hospodářským uvolněním “nového kurzu” v NDR a Maďarsku. Kritika komunistů ovšem nesměřovala k podstatě systému, pouze k používání nesprávných metod. Řada rolníků z JZD vystupovala, obzvláště po projevech prezidenta republiky Antonína Zápotockého. Během nich v srpnu a září 1953 odsoudil donucovací metody při vytváření JZD a prohlásil, že nespokojeným rolníkům nebude bráněno z nich vystupovat.²²⁵

3.období od konce roku 1955 do roku 1960 představovalo druhou vlnu kolektivizace.²²⁶ Výrazně se zvětšila členská základna družstev vstupem drobného rolnictva, v porovnání s prvním obdobím byly používány méně násilné formy. Ke klidnějšímu průběhu přispěla všeobecná rezignace rolníků, poznání, že lidský jedinec nemůže dlouhodobě čelit systému, venkov si zvykal na socialistickou realitu . Na

²²⁴ Blažek, P., Kubánek, M., Akce „Kulak“. Přijetí, uplatňování a zrušení směrnice tří ministrů, in: Blažek, P., Jech, K., Kubánek, M. a kol. , Akce K, Praha 2010, str. 61-150

²²⁵ Jech, K., Soumrak selského stavu 1945-1960, Praha 2001, str. 37-152

²²⁶ Březina, V., Kolektivizace zemědělství v Československu v letech 1955-1960, in: Blažek, P., Kubánek, M. (eds.), Kolektivizace venkova v Československu 1948-1960 a středoevropské souvislosti, Praha 2008, str. 128-135

konci období zůstávali soukromě hospodařit rolníci pouze ojediněle, v českých zemích na 7,5% a na Slovensku na 19,5% zemědělské půdy, převážně v málo úrodných oblastech.²²⁷

Závěr

Závěrem se pokusím shrnout odpovědi na otázky vytýčené v úvodu této studie. Družstva působila vedle individuálního a státního podnikání. Zkoumáním pohnutek a motivů, které vedly obyvatele venkova k družstevní spolupráci, jsem dospěla k názoru, že nejdůležitějším rysem byl prospěch každého zúčastněného jednotlivce. V tomto ohledu společné hospodaření nese rysy hospodaření individuálního a v této rovině nebyly sledovány jiné cíle. Družstva často vytvářela zdroje pro financování charitativní nebo filantropické činnosti, což jejich podnikání dávalo další rozměr. Spjatost družstva s konkrétní komunitou vytvářela prostor pro rozvíjení občanské společnosti.

Důvody, proč kooperativní hospodaření našlo na venkově takovou oblibu, lze spatřovat především v majetkových poměrech, početné vrstvě rolnických usedlostí, které se individuálně jen obtížně zapojovaly do moderní výroby. Jejich nedostatečná velikost znamenala nedostatek finančních prostředků, následkem toho obtížný přístup k modernizaci staveb nebo k nákupu strojového vybavení. Těžkosti nastávaly také s nákupem vybavení, rolník se obtížně odpoutával od hospodářství, nebo s uplatněním zboží na trhu, kde prodával vždy jen malé množství a nedisponoval skladovacími prostorami. Nejprve vznikala družstva úvěrní, která řešila základní

²²⁷ Průcha, V., a kol., Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918-1992, 2. díl období 1945-1992, Brno 2009, str. 358-360

zmíněný problém, nedostatek peněz a na něj napojenou lichvu. Brzy se vyprofilovala družstva specializující se na obstarávání nákupu zemědělských potřeb a prodej zboží, družstva skladištní, družstva strojní, spočívající ve společném užívání strojového vybavení. Jejich rozvojem zanikala lichva se zbožím, okrádání rolníků překupníky. Můžeme shrnout, že do první světové války vznikala především družstva úvěrní, po ní družstva neúvěrní, která pronikla do širokého spektra oborů.

V meziválečném Československu dospěl rozvoj družstev na venkově do situace, že rolník v podstatě nemohl stát mimo systém. Základní motiv, se kterým do něho vstupoval, však zůstal zachován, účast mu přinášela hospodářský prospěch. Situace se začala měnit po mnichovské okupaci. V rámci tzv. válečného hospodářství se družstva musela povinně sjednotit do svazů, jejichž vedení kontrolovali dosazení němečtí úředníci. Další omezení demokratického vývoje přišlo se zákazem uskutečňování valných hromad družstev. V tomto období se potvrdilo, že družstevnictví se neslučuje s diktaturou. Po osvobození v roce 1945 družstevnictví navazovalo na předválečné tradice. Nárůst počtu některých družstev byl odpovědí na drobení půdního fondu po první etapě pozemkové reformy i na zemědělskou politiku vlády, která družstevní formu hospodaření upřednostňovala.

Zcela nová situace nastala pro družstevníky až po převzetí moci komunistickou stranou v únoru 1948 a změně politiky v podobě odklonu od tradičního družstevnictví k tzv. socialistickému družstevnictví. Základem systému se stala výrobní zemědělská družstva (JZD), která se již v minulosti rolníkům neosvědčila. Bez rozhodnutí členské základny došlo k likvidaci všech ostatních družstev. Rolníci přistupovali k novým družstvům v nejlepším případě s velkou zdrženlivostí, zpravidla jejich vznik přímo bojkotovali.

Politika vlády směřovala k ekonomickému zničení soukromých hospodářství a vytvoření takových tlaků, že se majetek stal pro svého vlastníka přítěží. Vstoupení do socialistického družstva znamenalo pro rolníky určitý způsob kapitulace a podřízení se systému. Změnil se vztah členů k němu, byl setřený základní demokratický princip, že o družstvu rozhodují jeho podílníci. Z podílníků se stali v podstatě zaměstnanci, chod JZD určoval stále více předseda ve spojení se stranickými a státními orgány. Postupně se proměnil vztah lidí k půdě, práci, potažmo také obci a společnosti.

V úvaze o roli družstevnictví v teoretických úvahách o nápravě společnosti jsem dospěla k závěru, že zaujímalo roli určitého spojovacího článku mezi stávající společností a „tou lepší“. V podobě umírněnější mělo docházet k nápravě stávající společnosti a zlepšování materiální i sociální situace slabších. Dovolím si tvrdit, že tuto roli splnilo. V radikálnější podobě mělo vytvořit předstupeň společného státního vlastnictví, a to tradiční družstevnictví, kladoucí důraz na soukromé vlastnictví, vytvořit nemohlo.

V otázce vnitřního uspořádání družstev je třeba říci, že tato společenství ctily na všech úrovních organizace demokratické principy. Představovala živý organizmus, schopný reagovat na měnící se potřeby a představy členů, ale také na měnící se požadavky trhu. Přes řadu shodných rysů vznikala v různých oborech jedinečná uskupení. V období do první světové války vytvořila družstva několik svazů, které zastřešovaly různé družstevní obory, ovšem hlavním dělicím vodítkem byla nacionální příslušnost členů, vznikaly tak svazy německé, české. K politickému vymezení družstev došlo později, kdy se vytvořila skupina svazů agrárních a lidoveckých. V první Československé republice dosáhla centrální organizace

družstevnictví svého vrcholu v okamžiku vzniku *Centrokooperativy*, zastřešující instituce pro všechny svazy.

V období do první světové války vytvořila družstva několik svazů, které zastřešovaly různé družstevní obory, ale vymezovaly se nacionálně, vznikaly svazy německé, české a polský, tak politicky. K politickému vymezení došlo později, vytvořila se skupina svazů agrárních a lidoveckých. V první Československé republice došlo k završení organizace, když všechny svazy spojily do *Centrokooperativy*.

Zemědělské družstevnictví se stalo významným pilířem politických stran na venkově, nejvíce strany agrární. Obojakým se ukázalo personální propojení družstevních centrál s politickými stranami, hnutí získalo obrovský vliv za cenu faktického odklonění od autonomního a svépomocného charakteru. Na příkladu porovnání aktiv *Ústřední jednoty hospodářských družstev* a německých svazů se pokouším ukázat, že se významným způsobem změnilo zaměření Jednoty. Její hlavní činností přestalo být úvěrování rolníků, začala se chovat jako jiné podnikatelské subjekty a soustředila se na získávání kapitálových podílů jiných firem a vytváření svého finančního „impéria“.

Nejvýznamnější komplex vytvořila strana agrární. Zahrnoval nejrůznější segmenty společnosti, od zájmových hospodářských organizací, přes faktickou kontrolu zemědělského družstevnictví, až po kapitálovou účast v bankovním sektoru. Nejvýstižněji vyjádřil vliv agrární strany na venkově Ferdinand Peroutka, když se ztotožnil s tezí z časopisu *Venkov*: „*V této době politická strana vede své příslušníky od kolébky do hrobu.*“²²⁸

²²⁸ Peroutka, F., *Budování státu IV.*, Praha 1991, str. 1588-1589

Na příkladu pronikání agrárního kapitálu, reprezentovaného především *Agrární bankou*, do cukrovarnictví se pokouším dokázat, že označení „družstevní“ nebo „rolnický“ se stalo vhodným ideologickým obhájením ve své podstatě tvrdého obchodního útoku na kapitálovou podstatu firem. V této souvislosti družstevnictví skutečně představuje „fenomén“.

Se změnou charakteru družstev v roce 1948 nastala i změna jejich organizace. Zcela odtržena byla družstva úvěrní, která byla v několika krocích prakticky postátněna.

Ostatní zemědělská družstva se přeměnila v JZD, prostřednictvím kterých stát sledoval ideologické a mocenské cíle. JZD představovala výrobní organizace působící v centrálně plánovaném systému, který určoval plány výroby i odbytu. Těm se nikdy nepodařilo nahradit podněty trhu a tím nepodněcovaly přirozený rozvoj. Řízení jednotlivých JZD probíhalo podivným způsobem, protože se sice stala součástí *Ústřední jednoty družstev*, ale v tomto svém vrcholném orgánu neměla podíl na rozhodování. Zároveň podléhalo vedení družstev příkazům ministerstva zemědělství a k tomu příslušných komunistických orgánů. Podle původních zásad družstevnictví, JZD družstva nebyla, neboť byl porušen princip dobrovolnosti, členové podnik demokraticky neřídili, ani nepodíleli se na výsledcích hospodaření. Domnívám se, že z výše uvedených důvodů lze prohlásit, že komunistická propaganda pouze zneužila obecně známého a kladně přijímaného termínu „družstvo“.

Seznam použité literatury a pramenů:

Literatura:

BAŽANTOVÁ, I., *Družstevní a svépomocné koncepce v českém ekonomickém myšlení*, Praha 2002.

BUREŠOVÁ, J. , *Zemědělství v zemích ovládaných za 2.světové války Německem*, in: České a slovenské zemědělství v letech 2. světové války, Studie Slovákého muzea Uherské Hradiště, 1/1996, str. 135-139

BLAŽEK , P. – JECH, K. – KUBÁNEK, M., *Akce K*, Praha 2010

BLAŽEK, P., - KUBÁNEK, M.,(eds.), *Kolektivizace venkova v Československu 1948-1960 a středoevropské souvislosti*, Praha 2008

ČEP, T., *Zemědělství na nových cestách*, Brno, 1945

ČEREŠŇÁK, B, *Ke klíčovým aspektům hodnocení první pozemkové reformy v Československé republice*, In: Československá pozemková reforma 1919-1935 a její mezinárodní souvislosti, Slováké muzeum, Uherské Hradiště 1994, str. 42

DUDEK, F., *Vývoj cukrovarnického průmyslu v českých zemích do roku 1872*, Praha 1979

DUDEK, F., *Československý cukerní kartel a hospodářská politika agrární strany 1918-1927*, ČSČH 1980, č. 28, s. 509-535.

TÝŽ, *Monopolizace cukrovarnictví v českých zemích do roku 1938*, Praha 1985.

TÝŽ, *Vztahy mezi průmyslem a zemědělstvím v 19. století*, Hospodářské dějiny 16, Praha 1989, s. 9-42.

TÝŽ, *Vývoj průmyslu. Období 1815-1948*, in: Jakubec, I., Jindra, Z., *Dějiny hospodářství českých zemí, Od počátků industrializace do konce habsburské monarchie*, Praha 2007

TÝŽ, *Utváření základů zemědělskopřůmyslového komplexu v procesu kapitalistické industrializace českých zemí*, Hospodářské dějiny/Economic History 9, 1982

- DVOŘÁK, L. F., *Družstevnictví československé*, Praha 1920.
- DOSTÁL, V., Antonín Švehla, *Profil československého státníka*, New York 1989
- TÝŽ, *Agrární strana. Její rozmach a zánik*, Brno 1998
- FEIERABEND, K. L., *Zemědělské družstevnictví v Československu do roku 1952*, Praha 2007.
- GOTTWALD, K., *Spisy I, 1925-1929*, Praha 1951, str. 118-119
- HÁJEK, J., *Regionální finanční elity – institucionální revnivost, koexistence či kooperace? Model vzájemného vztahu představitel lokálních peněžních ústavů na příkladech z Benešovska*, in: Kubů, E., Šouša, J., (eds.) *Finanční elity v českých zemích (Československu) 19. a 20. století*, Praha 2008, str. 56-75
- TÝŽ, *F.C. Kampelík – zakladatel drobného zemědělského úvěrnictví? (Druhý život polozapomenutého obrozence)* in: *Osobnosti agrární politiky 19. a 20. století*, Studie Slovákckého muzea, Uherské Hradiště 11/2006, str. 67-71
- HARNA, J. – LACINA, V., *Politické programy českého a slovenského agrárního hnutí 1899-1938*, Praha 2007
- HOJDAR, J. - TEPLÝ, M., *Vesnické družstvo, Časové spisky ministerstva zemědělství*
- HŮLKA, A., *Zemědělské družstevnictví*, Praha 1931.
- TÝŽ, *Vývoj, význam a úkoly zemědělského družstevnictví*, Praha 1923.
- JANČÍK, D., *Od regionálních finančních elit k elitám metropolitním na příkladu Úvěrní banky v Kolíně / Pražské úvěrní banky*, in: : Kubů, E., Šouša, J., (eds.) *Finanční elity v českých zemích (Československu) 19. a 20. století*, Praha 2008, str. 110 - 148
- JANDA, B., *Československá vlastivěda*, díl VI., Praha 1930, str. 51
- JECH, K. – VÁCLAVŮ, V., *Některé problémy československého zemědělství v letech 1944-1948*, in: *Sborník Československá revoluce v letech 1944-1948*, Praha 1966, s. 248-262.
- JECH, K., *Soumrak selského stavu*, Praha 2001.
- TÝŽ, *Kolektivizace a vyhánění sedláků z půdy*, Praha 2008.

KARHAN, L., *Socialismus a zemědělství*, Brázda, roč. X, 1929, str. 97-102

KÁRNÍK, Z., *České země v éře první republiky (1918-1938), díl I. Vznik, budování a zlatá léta republiky (1918-1929)*, Praha 2003 a. *díl II. Československo a české země v krizi a v ohrožení (1930-1935)*, Praha 2002

KLIER, Č., *O spoření a spořitelnách*, Praha 1914

KRÁL V., *Otázky hospodářského a sociálního vývoje v českých zemích v letech 1938-1945*, díl II., Praha 1958, str. 437-438

KŘÍŽEK, J., *Krize cukrovarnictví v českých zemích v 80. letech minulého století a její význam pro růst rolnického hnutí*, ČSČH, č. 4, r. 1956, str. 270-298, ČSČH č. 5, 1957, str. 473-506, ČSČH 6, 1958, s. 46-59.

KUBAČÁK, A., *Vývoj zemědělství*, in: Jakubec, I. – Jindra, Z. (edd.) *Dějiny hospodářství českých zemí. Od počátku industrializace do konce habsburské monarchie*, Praha 2007.

KUBAČÁK, A., *Dějiny zemědělství v českých zemích*, I, Praha 1992, II, Praha 1996

KUBAČÁK, A., *Vývoj správy zemědělství v českých zemích v letech 1945-1949*, in: *Prameny a studie 33, Ústav vědeckotechnických informací pro zemědělství, Zemědělské muzeum*, Praha 1990.

KUBŮ, E. - PÁTEK, J. (eds.) *Mýtus a realita hospodářské vyspělosti Československa mezi světovými válkami*, Praha 2000

KUBŮ, E., ŠOUŠA, J. (eds.) *Finanční elity v českých zemích (Československu) 19. a 20. století*, Praha 2008

KUTNAR, F., *Cesta selského lidu ke svobodě*, Praha 1948

KUTNAR, F., *Generace Brázdy*, Praha 1992

LACINA, V., *K agrárním koncepcím sociální demokracie a národních socialistů v letech 1945-1948*, In: ČČH XVII, 1969, str. 43-56

TÝŽ, *K vývoji českého řepářství v letech 1920-1930*, *Sociologie a historie zemědělství* 9, 1973, s. 145-156.

TÝŽ, *Krise československého zemědělství 1928-1934*, Praha 1974.

TÝŽ, *Řepařská oblast v českém zemědělství 1920-1930*, ČSČH 1972, č.20, s. 10-38.

TÝŽ, *Vývoj představ agrární strany o úpravě pozemkové držby do uzákonění pozemkové reformy v roce 1919*, in: Politická a stavovská zemědělská hnutí ve 20. století, Studie Slovákého muzea Uherské Hradiště, 5/2000, str. 149

TÝŽ, *Bohumír Bradáč, čelný agrární politik meziválečného období*, in: Osobnosti agrární politiky 19. a 20. století, studie Slovákého muzea Uherské Hradiště, 11/2006, str. 82

TÝŽ, *Velká hospodářská krize v Československu 1929-1934*, Praha 1980

TÝŽ, *K agrárním koncepcím sociální demokracie a národních socialistů v letech 1945-1948*, In: ČČH XVII, 1969, str. 43-56

TÝŽ, V., *Obnova demokratického zemědělského družstevnictví v českých zemích v letech 1945-1948*, in: Osudy zemědělského družstevnictví ve 20. století, studie Slovákého muzea Uherské Hradiště 7/2002, str. 189-194

LACINA, V. – HÁJEK, J., *Od úvěrních družstev k bankovním koncernům*, Praha 1999

LAUR, E., *Úvod do zemědělské ekonomiky. Se zvláštním zřetelem k nauce o zemědělské práci*, Praha 1937

LOM, F., *Dějinný vývoj změn organizační struktury zemědělských podniků v letech 1750-1914 v Čechách*, Vědecká práce Československého zemědělského muzea 16, Praha 1978

TÝŽ, *Přehled dějin zemědělské výroby v českých zemích*, Praha 1972

TÝŽ, *Československé zemědělství od roku 1848*, Věstník Československé akademie zemědělské 15, 1939

MACEK, J., *Znárodnění a zlidovění české půdy*. Praha 1918

MAREK, P., *Senátor agrární strany František Jan Kroiher*, in: Osobnosti agrární politiky 19. a 20. století, Studie Slovákého muzea Uherské Hradiště, 11/2006, str. 107-112

- MIKOVCOVÁ, A., *Zemědělské družstevnictví a Vysoká škola zemědělská v Brně (1919-1949)*, in: Osudy zemědělského družstevnictví ve 20. století, studie Slovákého muzea 7/2002, str. 177
- MODRÁČEK, F., *Samospráva práce*, Praha 1918.
- TÝŽ, *Zabrání velkostatků a jejich osídlení*, Praha 1919.
- NĚMCOVÁ, L., *Družstevní principy a zemědělské družstevnictví*, in: Osudy zemědělského družstevnictví ve 20. století, Studie Slovákého muzea 7, 2002, str. 49-52
- TÁŽ a kol., *Vybrané kapitoly z českého družstevnictví*, Praha 2001.
- TÁŽ, *Naše družstevní hnutí v letech 2. světové války*, in: České a slovenské zemědělství v letech 2. světové války, Studie Slovákého muzea Uherské Hradiště, 1/1996, str. 69-73
- NOŽIČKA, J., *Jak vznikaly naše kempeličky*, Praha 1939.
- TÝŽ, *Počátky rolnického spolčování*, Praha 1939.
- NOVOTNÝ, J. - ŠOUŠA, J., *K úloze úvěrních družstev na venkově v českých zemích do 2. světové války*, in: Osudy zemědělského družstevnictví ve 20. století, Studie Slovákého muzea, Uherské Hradiště 7/2002, str. 102-103
- NOVOTNÝ, J. - ŠOUŠA, J., *Banka ve znamení zeleného čtyřlístku. Agrární banka 1911-1938 (1948)*, Praha 1996
- OBRTTEL, F., *Zemědělské družstevnictví v Československu*, Praha 1928
- OTÁHAL, M., *Zápas o pozemkovou reformu v ČSR*, Praha 1963
- PEROUTKA, F., *Budování státu, I.*, Praha 1991
- PLECHÁČEK, I., *Vývoj českého lidového peněžnictví*, Disertační práce FFUK, Praha 1978
- PRŮCHA, V., a kol., *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918-1992*, I. Brno 2004 a II. díl, Praha 2009
- TÝŽ, *Včlenění českého zemědělství do systému válečného řízeného hospodářství nacistického Německa*. In: České a slovenské

zemědělství v letech 2.světové války, studie Slováckého muzea
Uherské Hradiště 1/ 1996, str. 29-34

PŮLPÁN, K., *Nástin českých a československých hospodářských dějin do roku 1990*, II.díl, Praha 1993, str. 344

REICH, E., *Základy organizace zemědělství Československé republiky*, Praha 1934.

ROKOSKÝ, J., *Svobodný sedlák na svobodné půdě. Osud agrární strany v Československu po druhé světové válce*, in: Blažek, P., Kubálek, M. (eds.), *Kolektivizace venkova v Československu 1948-1960 a středoevropské souvislosti*, Praha 2008, str. 93-94

RYCHLÍK, J., *Kolektivizace ve střední a východní Evropě*, in: Blažek, P. – Kubálek, M. (eds.), *Kolektivizace venkova v Československu 1948-1960 a středoevropské souvislosti*, Praha 2008, str. 15-16

TÝŽ, *Pozemková reforma v českých zemích v letech 1945-1948*, in: Zemědělství na rozcestí 1945-1948, studie Slováckého muzea Uherské Hradiště 3/1998, str. 7-19

ŘÍHA, O., *Počátky českého cukrovarnictví*, Praha 1976

SLEZÁK, L., *KSČ v boji za uskutečnění první etapy poválečné pozemkové reformy v českých zemích*, ČSČH, 1967, 15/2, s. 161-188.

TÝŽ, *Združstevněná vesnice*, Brno 1981.

TÝŽ, *Zemědělské osídlování pohraničí českých zemí po druhé světové válce*, Brno 1978.

TÝŽ, *Úspěchy a prohry zemědělského družstevnictví*, in: Osudy zemědělského družstevnictví ve 20. století, Studie Slováckého muzea Uherské Hradiště, 7/2002, str.9-18

TÝŽ, *Viktor Stoupal a moravské cukrovarnictví*, in: Agrární strany ve vládních a samosprávných strukturách mezi světovými válkami, studie Slováckého muzea Uherské Hradiště 13/2008, str. 107-116

ŠOUŠA, J. – NOVOTNÝ, J., *Banka ve znamení zeleného čtyřlístku. Agrární banka 1911-1938 (1948)*, Praha 1996

SWAIN, N., *Typologie východoevropských podob kolektivizace*, in: Blažek, P. – Kubálek, M. (eds.), *Kolektivizace venkova*

v Československu 1948-1960 a středoevropské souvislosti, Praha 2008, str. 31-32

ŠPIRK, L., *Zemědělské družstevnictví v kapitalistické a lidově demokratické ČSR*, Praha 1959.

ŠTAIF, J., *Peníze a společnost, Několik sond do vztahů mezi tradiční mentalitou a společenskou modernizací v české národní společnosti 19. století.*, in: Kubů, E. – Šouša, J., *Finanční elity v českých zemích (Československu) 19. a 20. století*, str. 18-55

TEMPÍR, Z., *Zemědělství*, in: Jílek a kol. *Studie o technice v českých zemích, díl I.-II., 1800-1918*, Národní technické muzeum, Praha 1983-1984

TRAPL, M., *Družstevnictví Československé strany lidové*, in: *Osudy zemědělského družstevnictví ve 20. století*, Studie Slovákého muzea Uherské Hradiště, 7/2002, str. 75

VÁCLAVŮ, A., *Ke sporům o zemědělské družstevnictví a kolektivizaci v Československu*, Praha 1999

VEBER, V., *Osudové únorové dny 1948*, Praha 2008

VELEK, L., *Sdružení českých zemědělců a Národní strana svobodomyšlná 1896-1899*, in: *Politická a stavovská zemědělská hnutí ve 20. století*, Studie Slovákého muzea Uherské Hradiště, 5/2000, str.123 - 134

VENCOVSKÝ, F., *Dějiny bankovníctví v českých zemích*, Praha 1999

VILIKOVSKÝ, V., *Dějiny zemědělského průmyslu v Československu*, Praha 1936

VOMELA, M., *Kolektivizace v Československu a její politické motivy*, in: Blažek, P. – Kubálek, M. (eds.), *Kolektivizace venkova v Československu 1948-1960 a středoevropské souvislosti*, Praha 2008, str. 123

Periodika

Selské noviny

Venkov

Brázda

Prameny

SÚA, archivní pomůcka 473/01 a 473/02, fond Ústřední jednota řepařů 1899-1944, 2 díly, archivní soubor 553, karton č. 345-352

SÚA Praha, MZ – s, 1945-1960, inv. č. 105/3, kart. 186

SÚA Praha, ÚV KSČ – předsednictvo, sv. 4, a.j. 138 fol. 1-20

Košický vládní program z 5. 4. 1945

Sborníky

Třicet let české zemědělské, družstevní práce. Jubilejní spis Ústřední jednoty hospodářských družstev v Praze a přičleněných kampeliček a družstev, Praha 1928

Dvacet let československého zemědělství, 1918-1938, Praha 1938

Studie Slovákého muzea, Uherské Hradiště

